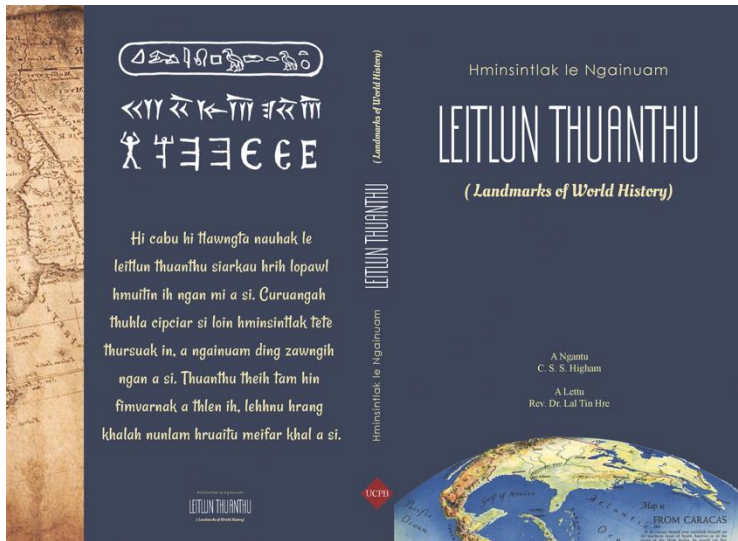

Leitlun Thuanthu Tawi

Leitlun Thuanthu Tawi

Hminsintlak le Ngainuam:

LEITLUN THUANTHU

(A Landmark of World History)

A Ngantu

C. S. S. Highham

A Lettu

Rev. Dr. Lal Tin Hre

Hminsintlak le Ngainuam:

Leitlun Thuanthu

Leitlun Thuanthu Tawi

Published by

United Chin Publication Board (UCPB)
Tahan – Kalaymyo

Ngantu: C. S. S. Highham
Lettu: Rev. Dr. Lal Tin Hre

Suah Vawi Khatnak
January 2022
Copies - 1,000
A man: MMK 1,500

Cover Design: Salai Kennedy Ni Lan Uk

Printed at

Myanmar Baptist Convention
No. 143, Minye Kyaw Swa Road
Lanmadaw Township
Yangon - Myanmar

Leitlun Thuanthu Tawi

A Sung Thu

Suahtui' Thuhmaihruai	1 - 2
Lettui' Awkam	3 - 4

Bung

1. Ramtawih Nun	5 - 7
2. Insang Din le Lolam Hnatuan	8 - 11
3. Calai le Khawpipawl	12 - 15
4. Pyramid	16 - 20
5. Iraq Khawpipawl	21 - 24
6. Tifinriat le Sumdawnnak	25 - 29
7. Hmunrawn Umpawl	30 -
32	
8. Gautama Buddha	33 - 36
9. Confucious	37 - 39
10. Persia Ramuk	40 - 43
11. Grik le Persia Doawknak	44 - 46
12. Grik-pawl Khawruahnak	47 - 51
13. Alexander Ropi	52 - 55
14. Rampi ih Cang mi Khua Pakhat: Rom	56 - 60
15. Khristian Biaknak	61 - 63
16. Rom-pawl ih Remdaihnak	64 - 67
17. Hramlak Misualpawl ih Donak	68 - 71
18. Muslin Sakhua- Islam	72 - 75
19. Charlesman Ropi	76 - 78
20. Europe Mipawl Fimvar San	79 - 83
21. Mongol-pawl in China An Nehdan	84 - 88
22. India ih Um Mongol-pawl	89 - 91
23. Khuahlan Fimthiamnak	92 - 97
24. Hmuhsuah Mipawl	98 - 102
25. Charles Siangpahrang V-nak le	103 - 107

Leitlun Thuanthu Tawi

Protestant-pawl	
26. Siangpahrang Louis 14-nak le Frace Ram	108 - 111
27. Napoleon	112 - 116
28. Germany	117 - 121
29. Russia	122 - 126
30. Japan	127 - 131
31. United States of America	132 - 135
32. Bristish Rampawl	136 - 139
33. Africa	140 - 143
34. Raldaih Hnuih Leitlun	144 - 146

%%%

Leitlun Thuanthu Tawi

Suahtui' Awkam

“Phunhnam Kiltu, Fimnak Cabu” ti sirhsan in *United Chin Publication Board (UCPB)* cu kum 2011 ah din a si. Chin (Falam/Laizo) tawng rori ih cabu thātha siar ding kan neih ding hi a saduhthah le tumtah bik mi a si. Curuangah kan mithiam neih mipawl le calai duhtupawl in miphun dang tawng ihsi leh mi cabu le mai irawm suak thu le hlapawl suah dingin UCPB cun theihtawp suahin tan a la ih, a din kum ihsin kum 10 sung (2011-2021) ah cabu 14 a suah thei.

Tui tumah Rev. Dr. Lal Tin Hre ih leh mi, *Hminsintlak le Ngainuam, LEITLUN THUANTHU* ti cabu thā tak UCPB in suah ding kan nei lala hi a lungawium tuk. Kan Chin (Falam tawng) cun hivek cabu hi a kan neih hmaisabik a si men ding tiah ka ruat. Leitlun thuanthu siarkau hrih lopawl hrangah pheii cun a manhla sinsin ding ti ka zum.

A lettu hi kan Laimi lakah cun calai lamih thawhhlawk bik lakih mi pakhat a si ve. Kawhhran ih pek mi t̄uanvo le rawngbawlnak dangdang pelh le bahlahter cuang si loin, thu thātha in hlawm thei ringring hi a sunglawi tuk cuang. Anih hi hnatuan kutkaih t̄ampi nei le taksa cahlonak ruangih sizung lut phah rero le tuamhlawmaw phahphah cingin a thu theih mi le hmuh mipawl cu mi t̄ampi in rak thei ve in, rak siar ve hai seh ti duhsaktu a si. Curuangah teimak suah in kan tawng rori in, cabu thātha le cahram tamtak ngan ih suah rerotu a si fawn. Hivek mithiam le mipi zawnruattu kan nei hi Laimipawl kan van a thā tuk.

Leitlun Thuanthu Tawi

UCPB ih cabu a suah hmaisabik mi, insang tampi le mipi in kan hlawkpi le thathnempi mi rotling cabu, *Nupi Thathum* kha amai kutsuak thotho a si. Kum 2011 ah bu 1,000 suah a si ih, tikcu reilote sungah zuar theh lohli a si. Tui tumah hivek cabu tha rotling suah dingih in duhsak lala hi a lungawium tuk, UCPB in lungawi thu kan sim.

Hi cabu siartu hmuahhmuah in hlawknak kan ngah cio beiseinak le duhsaknak thawn.

Tha Nei Khar
Director
United Chin Publication Board
Kalaymyo, Myanmar
30/12/2021

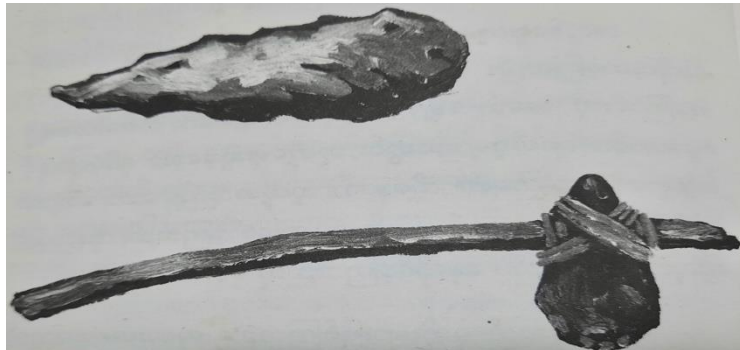
Leitlun Thuanthu Tawi

Bung 1

RAMTAWIH NUN

A hlan, kum reipi ihsi thawkin leilung parah minungpawl an rak um zo. Culaiah calai a rak um hrih lo ruangah an thu le hlapawl theihfiang an si nawn lo. Asinan, a cancan ah cun puk sungpawl ah zuk ih an suai mi zuklungpawl le ruhrawl hmuh ding a um vivo. Cuihnuah an rak hman mi lung hreitlung le lung sobulpawl cu leilung sung ihsi phawrsuah an si. Cu mi ihsin khuahlan mipawl cu ziangti'n an rak khawsa ti ziangmawzat cu vun suangtuah a theih.

Cui an sulhnupawl zohin khuahlan mipawl cu ramtawi mi an si ih, ei-in hrangah sakhi, zukneng, ngal le a dang ramsapawl an pel in, an that. A tirah cun hriamhrei zianghman an neih lo ruangah a cancan ah cun anmah lala khal thah an tuar ve ðheu. Tlang niamtetepawl le thinkungpawl ah an relh ðheu. Thingrah le thingrampawl an hawl in, an ei.

Hlanlai minungpawl ih hman mi lungto hriamhrei

Leitlun Thuanthu Tawi

Cuihnu in nuamteten hriamhrei tuahdan le hmandan an run thiam vivo ih, thingzumpawl an hmang thiam thlang. Cuitlunah, lungto ih den an thiam thlang. Cuihnuah lung hreitlung, lung sobul le lung feipipawl an buah thiam lala. Cuihnu in a fatedeuh mi thal le feipawl buah an thiam thlang ruangah a hlan hnakin an ramtawih khal a awlsam thlang. Khuahlan mipawl cu umnak inn nei loin thingkawhawr tivekah an um ðheu.

Lungpuk sung vekah an lut ngam lo, ziangah tile, lungpukpawl sungah ramsapawl an um ðheu ruangah an ðih. Ni khat cu mi pakhat in meisa hman an run thiam tariai. A hlanah cun meisa alh an hmuh le an ðih ih, an tlan ðheu. Tu ah cun fung pahnih rawtaw in meisa muah an thiam thlang. Lungto pahnih rawtaw ih meisa muahdan khal an thiam bet lala. Meisa mit lo dingin farthingpawl thawn an muah thiam ih, meisa a hliau tuk khal le a mih hna an an thiam thlang.

Meisa an hman thiam hnu cun an nun khawsakdanpawl a thlengaw cak nasa. Anmah khal lungpuk sungih um an thiam thlang. Ramsapawl in in ðih hai seh an ti ih, lungpuk kua luhnak kapah meisa an tik hrim. Nikhaw dai tuar thei dingin meisa kiangah meisa an ai. An ramtawihnak ih si an ngah mi sapawl cu a hlan veki a hring in ei nawn loin a rawh hna an thiam ih, a helhlamdeuh a si hmanah a rawh ih ei an thiam thlang. Puk sungah tleunak ngah dingin meisa an vang.

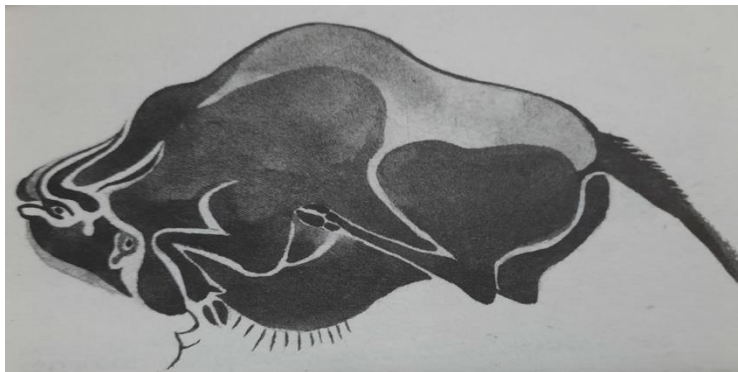
Khuahlan ah cun ram an tawih tikah ziang thuanhnaw hman an hruk lo. A hrek cun amahte an taksa hlum thei dingin hmulpawl an rak nei a si ding ti an zum. Asinan, minungpawl cun ramsa picangpawl an that ih, an phawpawl hawk in, cui phawpawl cu ni ah an pho

Leitlun Thuanthu Tawi

ro. Cui hnuah phaw ah hmang in, saruh zumpawl in an vitpawp ih a kilh tuah in, an hruh a si ding an ti.

Khuahlan mipawl cu ÷awng an thiam lo. Ramsapawl in an ÷ih tikih an au vekin an auhaw men ÷heu. Sihalpawl pakhat le pakhat aw pakhat hmangin an pehtlaiaw. Cuihnu ah ÷awngkampawl hmangin an pehtlaiaw thiam thlang. Mi pakhat in sakhi pakhat a hmuh tinten a bangrep mi awnai in an pehtlaihaw thlang. Cui awnai cu sakhi tisan a si ti an thei-aw mai. Miphun dangpawl khalin aw phun dangdang an suah thiam ve. Cuihnu ah ÷awngkam phun tam zet a ra suak ding. Cutivekih ÷awngkam pakhat ra suak dingin can rei zet a duh. Cuvekih pakhat le pakhat an biakawk thei hnuah cun ramsa picangpawl hnakin an um a nuam nasa zet thlang ding. Ziangahtile khawkhannak an nei cia ding ih, ÷uantlangnak an neih thlang ding ruangah a si.

Cuticun khuahlan mipawl cun zuknung le zukuai mipawl an tanta. A mawi zet mi kutsuai mi zukpawl cu Spain ram ih lungpuk hrekkhat ih pharpawl ah hmuh a theih. Ngal, sakhi le khuahlan saipi ih zuk vekpawl an suai ta. A hrek cun cui zukpawl cu ram an thawih tikah ramsa kaingah dingin dawi vek deuhih an suai mi a si ti'n an zum.

10

Puk sungih an suai mi zuk pakhat

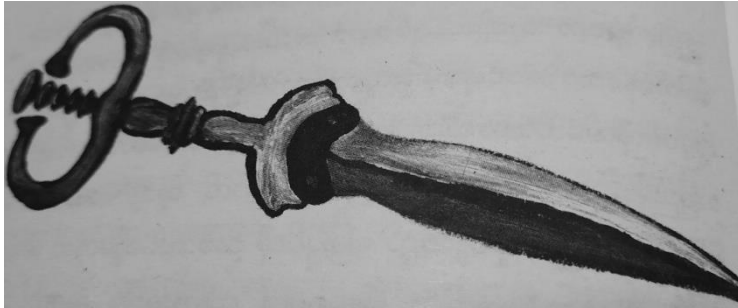
INSANG DIN LE LO LAM HNAṬUAN

Insang din le hnaṭuan hi a thupi zet mi thlengawknak pakhat a si. Ei-in hawlih ram an tawihnak ihsin tuurual le cawrualpawl khalh an thiam phah. Hi dinhmun ah ziangti'n an ra thlengaw ti hi rel a har deuh. Mino pakhat in tuu note, lole, caw notepawl inn ah run keng in, a cawmnak ihsin a thawk a si ding an ti. Cu mi cun minungpawl ih umdan ah danglamzetin a thlengawter ko ding ti an zum. Tu ah cun minungpawl cun ramsapawl an kilkhawi thiam thlang tlunah, an ṭul ringring mi ei in, sa, hnawi le thuamhnaw ah savunpawl awlaiten an hmang thiam thlang.

Hi ramsa rualpawl cu hramhrinnakpawl ah an fehpi vivo. Cutiuh ramsa rualpawl an kilkhawi canah cun umnak hmun hnget ngaingai an nei hrih lo, inn tetepawl lawngah an um ṭheu. Culole, ramsa rualpawl thawn hmun khat ihsin hmun khatah an ṭhawnaw vivo. Tuini tiangin cutivekih ṭhawnaw rero lai khal an um. Cupawl cu khualtlawng vakvaipawl (*nomadic*) tiin an ko. Culai can ihsin uicopawl thawi rualpiṭhatawk an rak thiam zo. Uicopawl cu fim dingin an zirh ih, ramsa rualpawl an kilkhawiter. Cuitlunah, nauhakpawl khalin lehpi ding an nei thlang. Uico cu khuahlan ihsin minungpawl ih rualpi an rak si ih, tuini ah cun mangbangza ah an ra cang thlang. Ṭawng lawng an thiam lo men, anmah uktu ih umtudanpawl khal an theithiam zet.

Cuihnu ah mi hrekkhat in tirawl hrang thlaici tuh an run thiam thlang. A thawkpekte ahcun an ei duh mi

Leitlun Thuanthu Tawi

Dar ih tuah mi nam

tirawlpawl cu amahte a keuh mi hramhringpawl ihsin an lo ih, an ei theu. An ei hnu ih an hlawn mipawl ihsin hramhringpawl an keuhsal ti khal nuamteten an theisvak vivo. Cuticun lothlawh an thiam ih, lothlo mi ah an ra cang, leilung cu thingzum, asilole, ramsapawl ki hmangin lei an let ih, thlaicipawl an tuh. Neta ah leilehdan phun dangdang an run thiam vivo. Kum tinten lo an thlo ih, thlaici an tuh ringring. Nunaupawl in sangvut an deng ih, pawnghmuk an tuah thiam.

Lolam hnaṭuan cu leileh can ihsin rawl an khawmsal can tiangah thla rei nawn a ṭul theu. Curuangah, minungpawl cun lopawl kilkhawi dingah umhmun ih an um a ṭul thlang. A hlanih an rak vah rero kha vak nawn loin umhmun hnget neih a ṭul ti an thei. Cutikah innpawl an sak, a cangcang le thinkungpawl hau in thing inn an sak ih, pharpawl ah leibek an man. Hmun hrekkhat ah cun lungto suang vivo in, a tlun ah di in an khuh. Mi hrekkhat cun leilung lai in, a sungah an um thung. Hmun hrekkhat ah cun lawng parah inn sak in, tidai fehnak tinih thlun vivo in, ngakai ih eiin hawl an um ve. Leilungtlun hmun tampi ah tuini tiangin ngakai ih pumcawmaw an tampi lai. Cuvek innpawl sak

Leitlun Thuanthu Tawi

dingin ramtawih nun laiih an hman mi hriamhrei hnakih tha an neih a tul thlang. A hlanah kha cun lunglo hriamhreibawl lawng an rak hmang nan, neta lamah cun lung hriamhreibawl cu hriam dingih tat an thiam thlang ih, hriamhrei tha le hriam ah an cang thlang; a mawi khal an ra mawi zet.

Netabikah lothlopawl khalin thirpawl an run hmang thiam. Sui cu an nupipawl hrangah fau le zungbunpawl an tuahsak. Miphun hruaitu upapawl hrang khalah tuamawknak an tuahsak, darsenpawl cu an suang ti thiam nan, hreitlung le fei tuah lawngte a remcang lo, a nemdeuh a si hmang. Cui hnuah thirvar le darsen kawmaw in, a tha zet mi hriamhreibawl tuah thei mi dar eng ti mi pakhat an ngah. Netabikah thir khal an hmang thiam.

Can a rei vivo tikah darpawl a mal vivo thlang ih, hriamhrei tuah ding a har thlang. Curuangah, lungto hriamhreibawl an hmang ringring. Mi pakhat in dar namte pakhat le dar hreitlung pakhat ciar lawng an nei ih, hriamhrei dang cu lungtopawl an si thluh. Minungpawl cun inn le lo din ih, lo an thlawh hnu cun puk sung um dinhmun hnakin an nunkhua cu a him

Di inn an sak mipawl

Leitlun Thuanthu Tawi

deuh ngaingai, a ra nuam vivo. Lothlopawl cun namtawng an tuah thiam thlang ih, kkuatpawl khal an tuah. Leilung sung suak thlaicipawl an ret thiam, thiamtah an run thiam. Nunaupawl in puantah an thiam thlang ruangah a hlan vekin ramsa vun hruh a ÷ul nawn lo. Ngasiunak ÷ha an tuah thiam ruangah ngakaih a awlai zet thlang. Asinan, lothlopawl cun ca an ngan thiam hrih lo, cangandan lam an zingzawi a ÷ul lai.

Annihpawl cun thawiwknak pakhat an nei. An hruaitu upa pakhat khat an thih tikah neta nun ah a ÷ul ding mi eiin le hriamhreibawl an phumcih ÷heu. Annih cun biaknak hmunpawl an sak. Hmun hrekkhat ah cun khuanu biaknak dingih tuah mi lungto tumpipawl cu tuini tiang hmuh ding an um lai. Cupawl lakih a langsar mi pakhat cu England ih Stonehenge tiih kawh mi lungto hmunpi a si. Cuvekin khuahlan mipawl ih phun ta mi lungtopawl cu leitlun hmun tinah hmuh ding an um lai.

Lungto ih sak mi inn, a hnuaiah an um

Leitlun Thuanthu Tawi

Bung 3

CALAI LE KHAWPIPAWL

Nun cangkang le khawruahdan tha ti mi cu khawpi sung umpawl lawngih neih ding a si tiin an rak ruat. Asinan, minung tampi hmun khatih umtlang an thiam hnu cun an thu theihnak vang a kau deuheuh ih, an dinhmun khal a thangso vivo. Cuihnu ah mi pakhat ciar in an thiam mi hnatuan cu thiamzetin an tuan thiam thlang. Mai pumcawmawknak dingah mai thiam mi ciar tuan a tul ti an run thei vivo. Cutikah inn saktupawl, phanat thitupawl, thirsuang thiampawl, ngakaitupawl, lothlopawl le ralkappawl tiin tuan thiam mi a phunphun an rung um vivo. Curuangah, inn saktupawl hman ding le thilri dangpwl khal a hlan hnakin an tha vivo, a cangkang vivo. Zangkhai le awlsamdeuhin hna an tuan thei thlang. Lothlawh ta rori hnakin thil dangdang an run tuah thiam tikah an nun a nuam vivo.

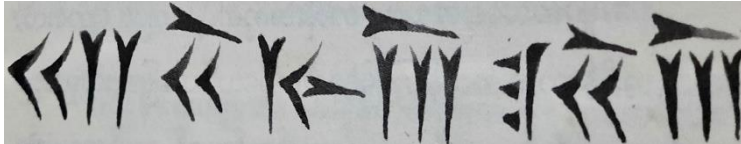
Khawpi an rak dinsuah hmaisabik mipawl cu tiva kiangkappawl ah an si. San Laita hrawngah India Ram sungah Ginga Tivapi kiangkap tluanah nunphung pakhat a rak karhzai zo. Culaiah cun minungpawl cun cangan an thiam hrih lo ruangah an thuhla kan thei kim thei hrih lo. Thilhlun laisuaktupawl cun khuahlan khawpipawl cu an laisuak rero. Minungpawl ziangtin

Izippawl ih zukca

Leitlun Thuanthu Tawi

an rak um ti mi an zingzawi rero. China Ram Yansijin Tivapi kiangkappawl khalah khuahlan khawpipawl tamzet an rak um. Leitlun ih a tuan bik khawpipawl lakah khawpi hrekhatpawl cu hlanlai ih Mesopotamia Tiva pahnih tawnawknak le Izip Ram Nile Tivapi kiangkappawl ah hmuh ding an um.

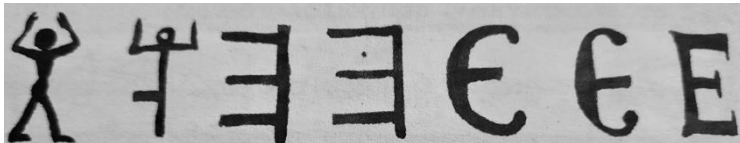
Hlanhlai Izippawl ih cangandan

Tiva kiangkappawl ih khawpipawl an dinnak san cu leiram a tha ih, thlaicinnak a that ruangah a si. Tiva ih si ngah mi cirhbekpawl ihsin ukkhe an tuah thiam ih, inn saknak ah an hmang thiam. Tiva cu pehtlaihawk le thil zuar sawngawknak lamzipi ah an hmang thei. Thilripawl cu lawng parah ret in an zuar vivo thei. Tulai san tiangin khawpi tampi cu Tivapi kiangkappawl ah an um lai. London, Kolkata, New York, Cairo telin, khawpi dang tampi hi Tiva kapih um an si. Khawpi hlunpawl lakah Iraq le Izip ih um khawpipawl thuhla cu tulai san minungpawl in an thei tam cuang.

Cuti ih theih an hlawhnak san bik cu cui khuapawl ih a rak umtupawl in calai an rak tuahsak ruangah a si. Hihi mangbangza thil pakhat a tling rori. A thawk lamah cun siangpahrangpawl ih ral nehnak thuhlapawl le an ralkaih mipawl zat hmingsinnak lawngah an rak hmang a si hmang. Siangpahrang in amai zuk lem cu biaknak hmuni phar parah retin zuk lem hnuaiyah capawl cu lungto ah an hmingsin. Minungpawl cun an lo le hmuni

Leitlun Thuanthu Tawi

zuarawknakpawl cu ca thawn an hmingsin. Khua a rung reideuh tikah cun sumdawngpawl in cazin thawn an hmingsin thiam thlang. Pakhat le pakhat ca ih pehtlaihawknak cang an thiam thlang. A suak hmaisabik mi ca cu zukca a si ih, zukca hmangin thuanthu pakhat cu a thawk ihsin a cem tiang simawk a theih. Izip mipawl in *papyrus* ti mi hramhring hnahpawl parah hramkung cu cati hnih in an ngan. A thawk lamah cun cazukpawl cu taksa kimten an rak suai nan, neta ah cun zuk zaten suai nawn loin an sim duh mi vial langsar dingin an suai mai. Cui cangan cu *cazuk* ti'n an ko. Cuvek cu Izip Ram ih thatei zirtupawl lawngin an ngan thiam. Ahleicein sakhaw lam upapawl le cangantupawl lawngin an ngan thiam.

Cafang a thlengawk vivodan

Iraq-pawl cun ciarbek parah funghreu thawn an ngan ih, ro dingin meisa in an em. Annih khal a thawk lamah cun cazukpawl an si nan, a rei hlanah zuk vek si nawn loin funghreu vek tete ah an ra cang. Asinan, annih cun a san cu an theithiam mai. China-pawl khalin cangandan an tuah thiam ve. Annih khal a thawkah cun cazuk in a rak si thotho. Cuihnu ah an cazukpawl cu a danglam vivo ih, zukhmel lawng a tang. Hi cazuk an hman lai san cu kum rei nawn zingzawi ih, zir lo cun theih a awl lo zet. China-pawl cun tuini tiangin tulai san ih kan hman mi cafangpawl an hmang lo, a dangten cazukpawl an nei. China cangan le siar cu Hong Kong, Malaysia le China ih um China nauhakupawl hrang hmanah zir a harsa zet.

Leitlun Thuanthu Tawi

Cazukpawl an rak hman hi cangandan hmaisabik a si hmang, cuihnuah cafangpawl ah an ra thlengaw. China-pawl cangandan cu cuvekin a thlengaw lem lo, Izip-pawl lawngte an thlengaw. Kan theih cia zo vekin an ʔawng hmanah awsuah danglam an hmang. A rei tikah cun aw pakhat hrangah zuk pakhat an hmang ih, cuticun cafangpawl an ra suak. Cafang pakhat le pakhat kawm in catlangpawl ah an ra suak lala. Cuvekih Grik cafang ra danglam vivo mipawl tiih rel mi English cafang (E) cu khuahlan Izip cazuk ih mi pakhat in “Hai, hei” tiih mi a kawhnaak cazuk a si.

Cazukpawl ih si cafangpawl ih an thlengawknak hi kum reipi a aw h ko ding. Asinan cui thlengawknak cu a thupi zet, ziangah tile, minungpawl cangan le casiar zir thiam ding hi thil awl lo ngaingai a si. Neta ah cun cabupawl khal an run ngan in, thuhla phunphun an run ngankhum thiam vivo.

.....

Leitlun Thuanthu Tawi

Bung 4

PYRAMID

Izip Ram ah Nile tiih kawh mi Tivapi pakhat a um. Cui Tiva cu peng tam zet a hlatnak ihsin nelrawn run tan in tipithuanthum ah a luanglut. Tiva khatlam le khatlam kap cu dawm a tha ngaingai. Kum tinten Africa Ram laili hrawngih um tlangtluanpipawl ihsin vurpawl an zup tikah Nile Tivapi cu a len phah theu. Tiva kappawl cu tidai in a khuh thluh ih, cirhbek le cirhdup ah a canter ih, thlaicinnak hmunram tha emem a si ih, thlaicin mipawl in an ngaih zet; can reilote sungah an thar mai theu.

Khuahlan lai ihsin Nile Tivakap tluanah khawpipawl an rak din. Cui khawpipawl cu leilungtlun ih an din hmaisabik mi khawpipawl an si hngehng. Cui khawpipawl thuhla cu tam nawn theih a si. A san cu Izip-pawl in an siangpahrangpawl ih hnatuan mipawl cu cazuk hmangin an ngan ih, an rak hmainsinthat ruangah a si. An thih hnu, thlarau nun khalah tui nunnak ih an tul mipawl hi an tul bet lai ding tiin Izip-pawl cun an zum. Curuangah, nannihpawl cun an siangpahrangpawl an thih tikah an hman mi tohkham, cabuai, thilri dangdang, hriamhrei, an thuamawknak, ei inpawl le nauhak lehnak lempawl khal an phumcih thluh theu.

Izip ah cun thli a sat tuk theu ruangah cui thilripawl phumcih mipawl cu an thlan sungah thli lut thei lo dingin an ret ih, thli luh theinak awng pohpoh an phit thluh. Tuini ah cui thilripawl cu hmuh ding an um lai ruangah khuahlan Izip-pawl ziangvek in an rak um ti

Leitlun Thuanthu Tawi

cu ðatein a theih theih zet. Izip-pawl cun mithipawl ruak cu ziangtiih kilkhawi ding a si ti khal an zir bet vivo. Mithi ruak parah (*achohmuk, azinomoto*) pawl man in, an taksa pumin puan thawn an tuam thluh. Cuvekih tuam mi ruakpawl cu *mummy* ti'n an ko. Cutivekin a hlan kum reipi ihsi cutiuh a rak khawsa dah tu Izip-pawl ih umdan le hmuuhmelpawl hmuh theih an si lai.

Izip-pawl cun pathian dangdang an rak bia. Cupawl lakih a thupi bik mi cu ni pathian "Ra" a si. Ramsa lu le minung taksa kawmaw mi a si ih, cuvek milempawl cu Izip-pawl in tamzet an rak tuah. Mi pakhat a thih tikah a hnaṭuan mipawl cu cazin pakhat tuah in an pathianpawl pek a ṭul an ti. Mithi pakhat ih thinlung cu vate hmul

Izip-pawl in "Ra" an ti mi, ni pathian

pakhat thawn cuai in an thlai. A nun laiah ṭhatnak tampi a tuah le a thinlung cu vate hmul hnakin a zangsawn ding ih, ṭhatlonak an rak tuah tam asile a thinlung cu vate hmul hnakin a ritsawn ding. Cutikah cun pathian pakhat in amah a ei ding ti'n an zum.

Tivakap tuan ah lo hnaṭuanpawl an um ih, khawpipawl ah kutthiam a phunphun an um thung. Innsak thiampawl, beltuah thiampawl, dartuah

Leitlun Thuanthu Tawi

thiampawl, sui le ngun hmangih sumdawngpawl, thil ðhipawl, sumdawng dangdangpawl, calai lampawl le a dang thiamnak nei tampi an um. Milianpawl in sui le ngun taikhap le sikat tawite an hruk. Fala himpawl in an hni cu an liang ihsin an thlai ih, an hruh. Mi farah bik tiangpawl hman an nuamaw.

Izip-pawl cun awnmawi an ngaina zet, ðingtang le a awnmawi dangpawl an tum thiam zet. Sakhaw lam puaipawl khalah an khir in, an zuang, nauhakpawl hrangah tlawng an dinsak. A hminthangzet mi innsak thiampawl, lettamapawl le zukuai thiampawl an um. An rak tuah mi lungpukpi pakhat sungah *mummy* an rak thunnak thinkuangpi pakhat parah a mawizet mi kutsuai zukpawl hmuh ding an um. Izip-pawl ih inn tamsawn cu leibek thawi sak mi an si, asinan, lungtopawl thawi sak mipawl tla hmuh ding an um thotho. A ropi le hminthang bik lakih pakhat cu *pyramid* a si.

Cui *pyramid*-pawl cu Faraw tiih kawh mi siangpahrangpawl an thih tiki an phumnak dingih an dawl mi thlanpi an si. A tumbik mi *pyramid* cu 3,733 BCE ih an sak mi a si. *Chios* tiih kawh mi siangpahrang hrangih sak mi thlanpi a si ih, a saknak ah kum reipi an rei. *Pyramid* dawl cu minung a thawng tel lai ih sak mi a si ti a theihtheih. Hnatuantupawl cun lungtum pipi an khuai, an tan ih, an saknak ding hmun tiang an hnuk vivo.

Pyramid-pawl cu a sangsangten an rak sak ih, kil li nei in a hram an ðoh ih, a tlunah a hung zum vivo; a par tabik ah tawnawknak hmun pakhat an tuah. A cem netnakah a nal mawizet mi lungtopawl in an khuh.

Leitlun Thuanthu Tawi

Izip ih Sphinx le Pyramid-pawl

Pyramid sunglam thukzetah pindan thupte sung luhnak ding lamzin thupte a um. Faraw siangpahrangpawl cu an thih hnuih an nun hrangih an tul ding thilripawl an phumcih. Faraw siangpahrang pohpoh in cuvek thlan tha le ropi an haheuh thluh. Curuangah Izip Ram ah tuini tiang *pyramid*-pawl hmuh ding an um lai. Faraw siangpahrangpawl ih a dang hminsinnak pakhat cu *Sphinx* ti mi lem a si. *Sphinx* lem cu lungto thawi kher mi a si ih, minung lu le kiosa taksa a si. *Sphinx* ih khabe hnuaiyah thil hlannak hmun fate pakhat a um.

Kum thawng telin Izip Ram ih thuneihnak neitu sungkua tamzetin an rak um dah. A cancan le annihpawl cun kiangkap ih hmunpawl khal la thluh dingin ralkappawl an thlah theu, ziangmawcan le Izip Ram ra lak tumtu an um ve. Cui ralbawipawl cun Izip siangpahrangpawl ih umnak hman an laksak thei.

Asinan, cui can hmuahhmuah ah cun Izip Ram ih khawpipawl cu an lian zet, milem kher thiampawl in a mawizet mi milempawl an kher. Zuksuai thiampawl in duhungumzet mi pangpar zukpawl an suai. Calai ih

Leitlun Thuanthu Tawi

Izip Ram ih Pyramid-pawl

an hman mi cafangpawl ihsin Izip-pawl taimakzia an fak in, an langter nasa.

Hminsín: Izip miphunpawl le Isarel miphunpawl thuhla cu Baibal ih *Semtirnak* le *Suahlannak* cabupawl ah siar a theih.

.....

IRAQ KHAWPIPAWL

Iraq leiram parah Tigris le Euphrates tiva pahnih a luang. Khuahlan ah hi Tiva pahnih cu tiffinriat ah an luanglut. Cui hmun cu *Tiva Phir* ti sullam nei, a hlanah cun Mesopotamia tiah an rak ko, asinan, tu ah cun Iraq tiih kawh a si. Khuahlanlai ihsin minungpawl cun hi Tivapawl kiangkap ah khawpipawl an rak din ih, cui khawpipawl ah ralpawl kham theinak phardawlp i an sak. Innpawl cu leibek thawn an sak ih, a nuamzet mi hmuanpawl an um. Mi tin deuhthaw in hnipuan tha le thumawknak thil tha phunphun an nei.

Siangpahrangpawl cun cui khawpipawl cu an uk, a Ram mipipawl khal ralkappawl vekih raldo thiam

Ni pathian Marduk

dingin an zirh. Ralkappawl cun fei le ralhawpawl an pe ih, hmunram lawnglakpawl ah zuamawknak phunin an doaw. Cuvekih raldo an thiam ruangah an ralpawl cu awlaiten an neh thei. Siangpahrangpawl in ram dangpawl an la ih, ramuk (*empire*) tumpipi an din. Ral

Leitlun Thuanthu Tawi

sungpawl sal ih an hruai theu ruangah an hna tuansaktu ding mi tampi an nei. Annih cun *Marduk* tiih kawh mi ni pathian an bia.

Iraq-pawl cu hmun khat hnu hmun khatih thawn vivo thei mi innpawl an sak. Pathian bia ih, thlacamtpawl cu van thawn a nai bik hmun tiang an kai thei ih, puithiampawl in thlapi le arsi thuhlapawl an zir. Annihpawl cun kum le thlapawl an siar thiam ih, arsipawl zohin hmailam can thuhla an simkhawl thei.

Khawpipawl lakih hminthang mi pakhat cu Hammurabi siangpahrang umnak Babilon khawpi a si. Hammurabi cu dan thianghlimpawl petu a si ih, rammipawl hrangah dan tam zet a suahsak. Mi pakhat in mi dang pakhat cu meisa in a ur asile amah khal cu ursal ve ding, mi pakhat ih ban a tansaktu cu a ban tansak a si ve ding. Cu mi cu “*mit aiah mit, ha aiah ha dan*” tiah an ko. Hi dan cu a mangbangthlakzet nan Babilon mipipawl cun danpawl ngan dingin Hammurabi siangpahrang hnenah ni pathian in bawmnak a pe ding tiin an zum. Curuangah, Hammurabi cu ni pathian *Marduk* in cui danpawl a pek lai zuk an tuah.

Babilon cu Khawpi ropizet pakhat a rak si ih, khawpi dawlnak hauhruang cu sah zetin an tuah; a parah khuahlan rangleng panga an fehtlang thei ti a si. Netabik siangpahrangpawl lakih pakhat cun a nupi hrangah a mawizet mi lilawn vekih um, hmuan mawi zet pakhat a tuahsak.

Leitlun Thuanthu Tawi

Marduk in Hammurabi hnenih dan cabu a pek lai

Curuangah siangpahrang in siangpahrang nu hnenmak dingah hmuan ropi a saksak. Cuvek hmuanpawl cu leitlun huapih hminthang hmuan mawi ah an cang. Babilon Ram ih hminthang zet mi pakhat lala cu siangpahrangih casiarnak hmun, calaibuk (*library*) a si. Cui calaibuk ih cabupawl cu cahnah thawi tuah mi si loin, leibek cu meisa ih rawhro mipawl an si.

Hammurabi san hnu, Babilon uktu siangpahrangpawl lakah Nebuchadnezzar tiih khawh mi siangpahrang cun Palestine ih um Jew-pawl cu do in Babilon ah a run hruai hai. Jew-pawl cu Babilon ah harsazetin an rak um ih, cui harsatnakpawl cu riahsiatthlakzet mi hlapawl an phuah phah.

Jew-pawl in cui thuhla hmuahhmuah cu hmainsinnak pakhat an ngan ta ih cucu culai ih Babilon khaw

Leitlun Thuanthu Tawi

thuhlapawl kan theihnak bik an si. Khristian le Jew-pawl ih a thianghlim mi Baibal, Thukam Hlun sungah hi thuhlapawl an tel.

Hminsín: Nebuchadnezzar le Jew-pawl ih thuhla cu Baibal, Thukam Hlun sungih Siangpahrang bung 24-nak le Sam bung 127 ah an um.

Nithla. Hammurabi siangpahrang (2067-2025 BCE)
Nebuchadnezzar siangpahrang Jerusalem a uk kum (586 BCE)

*Jesui suah hlan cu BCE (*Before Common Era*) ti'n an ko ih, Jesuh suah hnu ihsin CE (*Common Era*) ti'n an ko.

.....

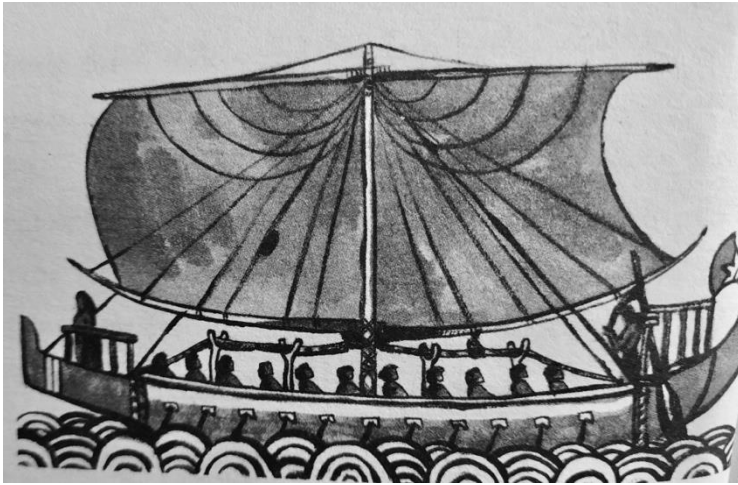
TIFINRIAT LE SUMDAWNNAK

Khuahlan mipawl cun tiva le tilipawl tan a duh tikah thingpumpawl an rak hmang. Neta lamah thingpum ih a lai cu an kuarter ih, minung to thei dingin an tuah thiam. Cui lawngpawl cu thing vawkkuanglawng ti'n an ko. Tuini tiangin cuvek lawngpawl cu hmun hrekkhat ah an hmang lai. Asinan, tivakap ih um khua ih minungpawl cun khualtlawnnak ah a thasawn mi lawngpawl tuah a tul thlang ti an rak thei. Annihpawl cun tivapawl cu puanzar lawng thawn tan an duh. Cui lawngpawl cu thilripawl thiar ih zuar le nga kaihnak hrnagah a si ih, lawng hlaunakpawl a tluan in an bun theu.

Nuamteten minungpawl cun tivakap ihsin tiffinriat tiang an feh thei thlang ih, nga an kai vivo. Tiva kiangkap tluan ihsin hmun dangpawl ah an feh vivo. Lawng tumpipipawl an sak thiam hnu cun tidai parih khualtlawnnak cu a awlsam vivo.

Mediterranean tiffinriat cu tidai khualtlawngpawl hrangah hmun tha le remcang zet a si. A cancan ah tisuar a um phahphah ih, a cancan ah ti an dai zet. Tikulh tampi a um ruangah lawngpipawl cun tipikap tikulhpawl ihsin hmun khat hnu hmun khatah an feh vivo. Minungpawl cun cui tikulhpawl khalah khaw thar din vivo an tum. Ziangmawcan ah lawngtopawl cu suamhmangpawl an rak sizar theu ih, cupawl cun mi thil an laksak, khuapawl khal meisa in an ursak. Thuamhnaw tha tha le kuthruh vekpawl khal an laksak theu, minopawl le nunaupawl cu sal dingah an hruai

Leitlun Thuanthu Tawi

Hlanlai ih an rak hman mi tangphawlawng

ṭheu. Vawi tampi cu suamhmangpawl cun an sui le thil dangdang thlengaw dingin sumdawng vekin an um ṭheu.

Cuihnuah paisa tuah an thiam thlang ih, thilripawl thlengawk tupti mai cu remcang nawn loin an thei. Cuitlunah, hmuhtiamawklonak khal a um thei tuk ti an thei ih, mi tin hrangih an ṭul mi, an duh mi, an fate ih duh mi le ṭul mi thilri pakhat khat hmangih sumdawntawnawak a awlsam sinsin. Curuangah sui, ngun hlang tetepawl cu sumdawnnakah an hmang thawk thlang. Siangpahrangpawl, asilole, sumdawnnak khawpipawl in sui dik a si/lo thu le a rih lam khal a dik/lo langternakah cui sui hlangpawl cu hmingsinnak an khen ṭheu. Tui san ah cun lothlopawl in an caw neih mipawl cu cazin in an tuah. Ram hrekhat ah paisa an tuah thar mipawl ah caw lu lem tla cuanter in, hmingsinnak an tuah.

Leitlun Thuanthu Tawi

Sumdawngpawl ih hmunpipawl lakih pakhat cu *Crete* tiih kawh mi Izip ram saklam ih tikulhpi a si. Cui tikulh ah cun *Minos* tiih kawh mi siangpahrang pakhat a rak um. Anih cun mangbangza siangpahrang inn ropi zet a nei ih, cui innpi sungah cun thli hlum peknak pindanpawl le *pipe*-pawl thawi peh mi bualinnpawl an um. *Crete*-mipawl cun a mawizet mi belpawl an tuah, awnmawi lam an ngaina. Cawcangpawl thawn sualawknak puaipawl cu an uar zet. Rammipawl cu an lian ih, Izip le a dang rampawl thawn sumdawnnak an nei. *Crete* tikulh cu kum rei nawn sung sumdawnnak hmun thupi zet pakhat a rak si.

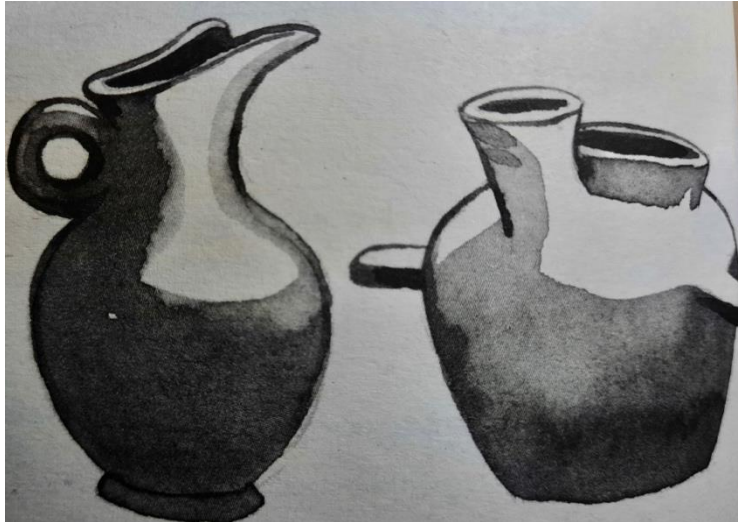
Vawi khat cu cui tikulh ah suamhmangpawl an ra thleng ih, mi tamzet an that, khua cu meisa in an ur ih, khua cu an siatsuah nasa. Culaiah Mediterranean tiffinriat ih sumdawnnak ih hmingthangpawl cu *Phoenician* miphunpawl an si ih, an khawpi cu Palestine tikulh kiangih um Tanya a si. Cuihnuah siangpahrangpawl in an humhim. Cui lawngpipawl cu tiffinriat parah hngetkhohzetin an um ih, netaah Carthage khua an din.

Carthage cu Africa Saklam Tiva kiangih um a si ih, Tanya Khua hnakin a tumsawn. Carthage khua ih Tiva kapah cun lawngpipawl an khat thluh. Thlingthlatu ralkap pakhat cun tiffinriat lam cu a cuan ringring. Anih cun tiffinriat ah ralkap lawng pakhat khat a hmuh asile aw ring zetih ausuakin thuhla a theihter hai. Carthage khawmipawl in tiffinriat lam zoh thei ringring dingin khaw kiangkap tluanah khamawnak hruangpi an tuah.

Annih cu hmun tampi khual a tlawng rerotu lawng topawl an si. Kibralata tisuarpawl ihsin Atlantic

Leitlun Thuanthu Tawi

tipithuanthum an tan. Darpawl hawl dingin England tlukih hla hmunpawl ah lawng in an feh. Hanno tiih aw h mi lawng *captain* pakhat cun Nitlaknak lam Africa ih tivakap tuan ihsin a fehkual. Anih cun a khualtlawnnakpawl a hmnsin thluh. A hmnsinnak

Hlanlaih an rak hman mi bel

sungah *gorillas* tiih kawh mi zawng tumpipawl thawn an tawnaw k thupawl tla a ngan tel.

Vawi khatah Izip ih Faraw siangpahrang pakhat in Phonician lawng hnatuan hrekkhat cu Tipi Sen ah a thlah ih, *kibralata* tisuar an tan thei lo khalle ra tlungsal lo dingin thu a pe. Culaiah cun Africa cu zohmanin an hel thluh ngam hrih lo, asinan a ralthazet mi Phonician-pawl cun kum thum sungah an helngah. An ra thlensal tikah cun anmah thlahtu Faraw siangpahrang cu a rak thi man zo.

Thungai ah cun annih cun Mediterranean tiffinriat sir lam Tipi Sen ihsin an feh thawk. Izip lawngpawl cu

Leitlun Thuanthu Tawi

Tipi Sen ah an feh ih, Iraq lawngpawl cu India laah an feh thung. Tifinriat sumdawnnak cu hipawl ihsin an rak thawk. Lawngpawl cu Malaysia tikulh tiang an ra thleng ih, China khalah lawngpawl cu tiva kiangkappawl ah fehin, khual an tlawng vivo ve. Asinan, culaiih tiffinriat sumdawngpawl cun tivakap ih tikulh pakhat ihsin pakhat tangphawlawng in an feh ih, sum an rak tuah. Tulai san ih an hman mi lawng cangkang le tumpipi vekin tangphawlawng roriin in tiffinriat kaupi ah ziangti'n an rak feh vivo thei ti lawngte theihfiang a har zet.

Crete tikulh siatnak	1000 BCE hrawng
Carthage-pawl an ra suak	800 BCE hrawng
Phonician-pawl in Africa an hel suak	600 BCE hrawng
Hanno ih tidai khualtlawnnak	450 BCE

.....

HMUNRAWN UM MIPAWL

Tiva kiangkap hmuni khawpipawl cu minung umnak dingih hmun thabik tlukih ruah a si nan mi hmuahhmuah cutaw ih um cu a cang thei lo nasa. Cuvekih um thei an um laiah mi tamsawn cu hramlak khawte le thingtlang ah an um thung.

Asia ihsin Russia tiang a kau demdemzet mi hramhring hmunrawnpi pakhat a um ih, cutaw ah cun *nomad* tiih kawh mi khualtlawngpawl an tlangleng. Annih cun inn hmun le lo hmun, hmunhma hnet an nei lo, reilote sung lawng bukte ah an um ih, an thawnaw cingcing. Naa, caw le ramsa dangpawl cu hmun pakhat ihsin hmun dangah an khal vivo. Ziangmaw canah cun milianpawl umnak khawpipawl an do phahphah theu ih, an neh asile, anmah cu cui khawpipawl ah umhmun an khuar ve.

India ram cu a sangzet mi *Himalayas* (*Himalaya* ti khalin an ngan) Tlangtluanpi in a kulh. China-pawl in pharpi an sak ih, an khamaw. Asinan, Iraq khawpipawl cu khamawknak an nei ve lo. Curuangah *nomad*-pawl cun cui khuapawl cu an do ih, an la.

A rei zet mi khuahlan ah cun hi hmunrawnrawl ih rak um mi, miphun pakhat an rak um ih, cupawl cun tawngnam pakhat an rak hmang. Tuini Europe le India ih hman mi tawngpawl cu cui tawng ihsin ra suak mi an si an ti. Cui khuahlan miphun le an tawng hman mipawl cu *Indo-Europe*, asilole, *Ariyan* tawng tiin an ko.

Leitlun Thuanthu Tawi

Ariyan-pawl cu caw le naapawl khaltu an rak si. An hnam pumpi hruaitu upapawl hnuaiah sungkaw khat vekin an um. Caw sa, nga le zupawl an in, ei-in puaipawl an tuah thei zet. An miralṭha hmaisapawl ralṭhatnak cu hla in an phuah ih, nuamzetin an sak. An thuanthupawl cu pakhat hnu pakhat kaa ih simsawngaw in an hmnsin vivo, ziangahṭile, calai an rak nei hrih lo. Ariyan-pawl cu an taksa a ṭha in, an khohkhah, an sam a tuang; dar hriamhreibawl an hmang. Hruaitu upapawl an thih tikah thingpen parah an ret ih, an ur ih, an rub le vutcam cu belte sungah thun in tlangpawng pakhat ah an phum.

Neta lamah Ariyan-pawl cun an tlanlennak hmunpawl ihsi hla zet hmun tharpawl ah khual an tlawng. Hi an khualtlawnnak ding hi ziangvek a si ding ti an rak thei cia lo, thilripawl le nauhakpawl cu ke pali bun mi cawling parah an ret, rang an hmang thiam hrih lo. An fehnak ding ciar ṭhenaw in lamzin dangdang ah an feh.

Ariyan miphunpawl cun Himalayas Tlangtluanpi lanin hmunrawnawl ah an va thleng ih, cui hmun ah cun khua din in, umhmun an khuar. Taksa dum mi Indian-pawl thawn an doaw ṭheu ih, a netnakah cun Ariyan-pawl in an neh; Indian-pawl cu Ariyan-pawl sal ah an cang. Cuisi thawkin Indian Brahmin timi sinak sang dinhmun pakhat a ra suak.

Ariyan thotho, miphun danglamdeuh an um lai, cucu Iran Tlang parah an ra thleng ih, cutawk ihsin Iraq ah an lut; tu ih Persia mipawl ah an ra cang. An siangpahrang cu Sairas a si ih, Persia miphun thawn ṭangṭlang in Babilon khua an la.

Leitlun Thuanthu Tawi

India Ram sungih lut Ariyan miphunpawl

Ariyan sungkua ihsi danglamdeuh miphun pakhat cu nitlaknak lam Europe tiang an darhaw ih, Britain tiang an ra thleng, an thlennak kipah a hlanih a rak um mi midumpawl an dawisuak vivo.

Grik hmunpawl ah tlangpawl lan ih, a ra thleng Ariyan-pawl cun cutawkih um mipawl thawn pawlkawmaw in an um ih, Grik tiih kawh mi thuanthu ih hmin nei miphun pakhat ah an ra cang.

Nithla. Ariyan-pawl ziangtikah an ra pawksuak thawk ti zohman ih theih a si lo.

Ariyan-pawl India ih an thlen kum, 2000 BCE hrawng.

:::::

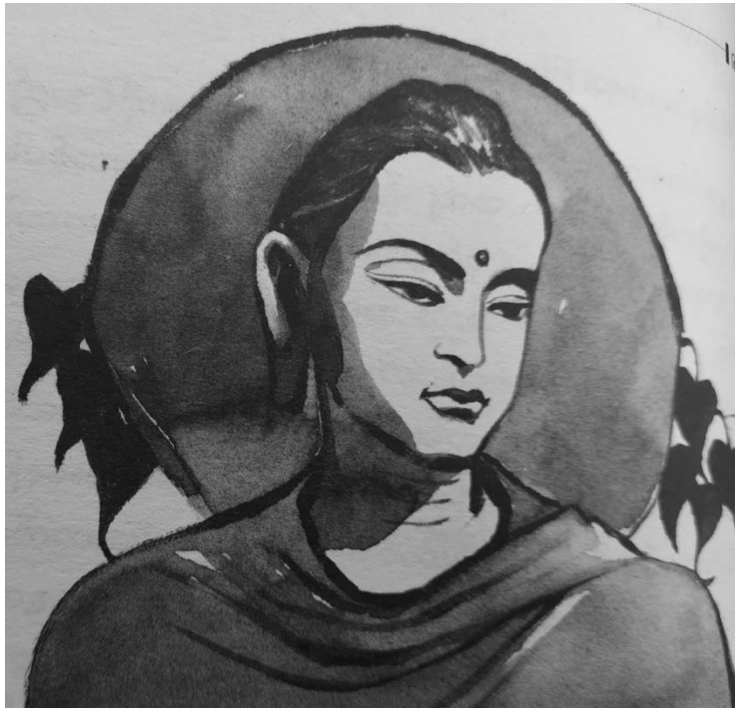
Bung 8

BUDDHA

600 BCE ihsin CE 600 karlak ah khan leitlun hmun tinah mi ropi taktak an ra suak hnuaihni ih, cupawl lakah Buddha, Confucius, Jesu Khrih le Mohammad an tel. An nundan le an thusim mipawl cun mi tampi thinlung a hip ih, mi tampi in an ngaina zet. “Nunnak thu” thawi a pehpar mi thusuhnakpawl khal a lehsalnak an nei ciar nan, an bangawknak lonak zawn tete a um; culaiah, an zatein bangawknak zawn pakhat an nei thung. Izip le Babilon vekin Ramuk (*Empire*) kaupi nei Rampawl cu raldonak ihsi an kaih mi salpawl ih din mi an si. India khalah dinhmun sangpawl in mifarahpawl cu an hmu niam. Ziangvek thil khal an tuahtlang dah lo, asinan, India le China nitlaknak lamih um hruaitu zate cun nunnakih a thupi bik mi an rak zirngah hai; cucu pakhat le pakhat zawnruahawknak le theihthiamawktawnnak hi a si.

Gautama Budha cu India thlanglam ih um Ariyan mipahun pakhat a si mi *takya* phunhnam ih siangphrang fapa pakhat a si ih, ziangtinkim ah a famkim titluk a si. A hmel a tha ih, ruahnak a neih that ruangah mi tinin an duhdaw. A hung upat vivo tikah siangpahrang fanu pakhat thawn an neiaw. Asinan, a pa ih khawpi lamzinpawl parah rangto phahih a vahsuaah tikah thinnawmlonak le hmun nuam lopawl a hmu pahphah theu. A hmaisabikah mah le mah hman dinaw thei lo, kum upazet patar pakhat le natnak nei, mina pakhat a hmu. A thaisun ah lamzin parih a thi mi ruak pakhat le khaw dangdang a feh vivonak ah sakhua ruangih nun rak serhaw rero mi pakhat a hmu.

Leitlun Thuanthu Tawi

Gautama Buddha (567 – 483 BCE)

Cui zan ah cun siangpahrang fapa si duh nawn loin nunnakih harsatnakpawl le riahsiatnakpawl cu hmu thiam le tuar thiam dingin thu a ðhencat. A nupi le fapa hnen ihsin a suak ih, kutdawh kawr hruhin thusimtupawl a thlun ih, rawl ei loih um a zuam. Funghreu le namte thawn mah le mah nateraw dingin a dekcawk aw. Cuvekih taksa tinatawknak ihsin thudik a theihthiam thei ding ti'n an zumaw. Culaiah Buddha khalin an tidan vekin a tuah ve. Asinan, amah le amah naa dingin a tuahaw men a si, ðhathnemnak dang a nei lo. Thuhlapawl a theih hnuah zianghman a zir bet nawn lo. Curuangah a rualpipawl khal a tlansan lala ih, rawl ei loih um cu ðha a tisal lo.

Leitlun Thuanthu Tawi

Buddha cu thingkung pakhat hnuaiyah daiten a to. “Nunnak ih sullam le ziangti’n nun ding ti ka theih lai hlanlo hitawk ihsin ka pawksuak nawn lo ding” ti’n a ti-aw. Cui hmunah cun “fimnak” ti mi thinlung tleuvarnak (*enlightenment*) a hmu ngaingai. Cuihnuah a rualpi le pawl thawn an pehtlaiawsal. A duh mi a hawl hmungah zo ih, a thil hmuh mi cu a dik a si tiin a rualpipawl khalin an rak cohlang ve.

Mipawl in amah cu *Buddha* ti’n an ko. Buddha cun kum 40 lai thu simin a vakkual. A pa, a nupi le a fapa hnenah vawi khatte lawng a tlung duak. Culaiah cun a fapa cu a rak pitling man zo ih, a rinsanzet mi a dungtluntu pakhat ah a ra cang. Gautama Buddha um nawn lo hnuah Hindhu biaknak lam upapawl in Hindu si lo, Buddha zumtupawl cu India thlanglam ihsin an dawisuak thluh. “Mi hmuahhmuah unau kan si” ti mi Buddha ih sim mipawl cu **Brahmin**-pawl in an cohlang thei lo, an el lawlaw. Asinan Buddha ih thusim mipawl cu India saklam, China le a dang rampawl ah a darh vivo.

Lungput dik neih, ruahnak dik le tuahnak dikpawl in nun a hlimter. Cui a dik mi lungawinak ti mi cu a dik lo mi duhnakpawl ihsi luatnak le beiseinak mi neih nawn lo a si. Cu mi cu anih cun a famkim mi dinhmun **vanram** (*nirvana*) ti’n a ko. Anih cu a nauhak lai ihsin thu a zirhtu **Brahmin**-pawl ih zum vekin mi pkhat a thih tikah nun thar in a nungsal ti mi cu a zum ve. Mi pakhat cu thaten a nung a si ahcun a tha mi nunnak a ngah lehsal ding ih, tha lozetin a rak nung a si ahcun dinhmun niam zetaa a suak thung ding.

Leitlun Thuanthu Tawi

Buddha ih thusim mi cohlangtupawl cun Buddha ih sim vekin pakhat le pakhat duhdaw-awzetin an um. Hnaṭuan pakhat khat an ṭuan hlanah ṭhate ih ruah ta cu thil ṭha lo tuah lo dingih hrialnak ṭhabik a si tiih Buddha ih sim mi cu an mang ringring.

⋮⋮⋮

CONFUCIOUS

Confucius (551 – 479 BCE)

India ih Buddha a suah tikcu hrawngah China Ramah Confucius ti mi khawruahnak lam thiam zet pakhat a rak suak ve. China Ram cu tlang tumpipawl in pharpi vekin an kham thluh. Thuhla thei le thilthiampawl an

Leitlun Thuanthu Tawi

um ih, fimthiamnak khal a sang zet. Asinan, siangpahrang pakhat lawngih uk cawk lo ding khawpin a ram a kau. Ramri lamah cun siangpahrang ih thuneihnak a um lem lo, cui hmunpawl ih um dinhmun sangpawl in an uk. A uktu ngaingai cu khaw neitupawl an si.

China-pawl ih rak tuah mi

Cu mipawl lakih Luu ramthen ih khaw neitu ah Confucius ti mi mi pakhat a rak um. Confucius cun minopawl fimthiam zirhnak tlawng pakhat a nei. Anih cun China thuanthupawl zingzawi le siar dingin calaibuk (*library*) umnak khawpi ah khual a va tlawng. Confucius cu pi le pu, nu le pa, upat thiamzet mi a si. Mi hmuahhmuahin khuahlan mithianglim-pawl lamzin thlun ih thiltha an tuah ahcun leitlun ah duhthusam mi an nei mal vivo ding tiin a zum.

Confucius cu Luu ramthen ih Rampi thuhlapawl ah kum reipi thu a relsak. Cuihnuah hmun dangdang ah a feh ih, fimthiamnak thuhlapawl a zirh vivo. Amah cu China Ram ah ziangtik hmanah a hloral dah lo ding, Confucious le China cu then theih lo tluk an si.

Leitlun Thuanthu Tawi

Siarcawk lo san tiangin a thuhla theitupawl cun an ngaisang in, a thu khal an thlun.

Confucius cu Gautama Buddha thawn an bangaw deuh lo, cuitlunah, a hnu kum 550 ih suak mi Jesu Khrih thaw khalin an bangaw cuang fawn lo. Confucius cun thlarau thawn a pehparaw mi thuhlapawl cu malte lawng a sim. Anih cu Buddha vekin thingkung hnuaiiah toin nunnak thuhlapawl sim ciamco mi a si lo. Jesu Khrih vek khalin ni reipi rawl a ul lo, asinan anih cun khuahlan thupawl a siar, dan thupawl a ngan. A tuah tuannakpawl cun China miphunpawl ih tawngdan le umtudanpawl a mawiter zet. “Minungpawl in an duhamnak, an thinhengnak le an tulnakpawl cu thate ih an kilkhawi thei lawngah duhamnak thilung le nahsiknakpawl a um nawn lo ding ih, leilungpi ah remdaihnak a um ding” tiin Confucius cun a zum. “Mipawl cun mah le mah kilkhawiawkw ding, mi dang parah thateih nun ding” ti mi Buddha ih thusim mi vekin Confucius khal a nung ve.

Thinglamtah parih Jesu ih aiawh thihnak le Gautama Buddha ih ruahnakpawl cu Confucius in a theithiam ban lo nan, culai ah China Ram ah a rak theithiamtu mi pakhat a rak um, amah cu Lawng Zhu a si. Anih cu siangpahrang ih calaibuk kilkhawitu a si ih, a kum a upat tikah khawpi ihsin a suak. Asinan, khua ih sangka kiltu in a ruahdanpawl le pawmdanpawl cu cabu pakhat ih nganta dingin a ngen. Curuangah Lawng Zhu in cabu pakhat a ngan ih, a thupawmdanpawl cu Tao tiin an ko; Tao timi cu *tidan lamzin* tinak a si.

:::::

PERSIA RAMUK

Parthia hmuni um mi Persian miphunpawl cu Ariyan phun ihsin ra suak mi an si. Vawi khatah Persia siangpahrang Sairus in Iraq Khawpawl a va do. Cuihnu ah Ram cakzet le Ram tha a si mi Babilon a cobet duh ruangah siangpahrang Belshazzar cu a that ih, Babilon ih siangpahrang ah a tuahaw. Anih cun Babilon a do hlan ihsin Asia Minor ih milian singpahrang bawi Crusader cu a rak neh zo. Crusader cu a nung cingin meisa ih an ur laiah ruah a sur ih, meisa hliau cu a mit. Crusader cu Pathian in a bawm a si tiin an zum ih, amah cu nungdam in an thlahsal.

Persia Siangpahrang Sairus (600c – 530 BCE)

Sairus ih fapa cun Izip a doneh ih, Persia Ramuk ah a thunlut. Izip-pawl cun amah cu an hua hluahhlo. Amah cu thil theih duhnak thinlung nei mi a si ih, Izip-pawl ih thlan innpawl a awng ih, a zoh theu. Khuahlan mipawl ziangvekin an rak nung ti theih duhah an

Leitlun Thuanthu Tawi

ruakpawl a phawrh theu. Neta lamah Persia ah Darius ti mi siangpahrang pakhat a ra suak. Darius cu micak le a ropizet a si ruangah amah cu “Siangpahrang Ropi” tiin an kawh phah hngehge. Anih cun tawkti nei loin Ram tampi a lakbet deuhdeuh a duh.

Persia cun a Ramuk cu nuamzet le raltho lo dingin thaten an uk ih dan hngetkhoh le tha tampi a tuah. A uk sung Ram cu siangpahrang dangdang in an uk ih, siangpahrang lubik hnenah dikten siah an pe theu. An uknak hmun thenpawl cu a uktu siangpahrang duh dandan in an uk thei. Ramuk sungah lamzinpawl thaten an tuah ih, khualtlawngpawl cawlhnak ding innpawl an sak. Cui innpawl ah siangpahrang hnenih thuhla petu le khualtlawngpawl phurtu dingah rang cak zetzet ralring cia in an um thepthep. Siangpahrang in Persia Ram sung, hmun dangdang ah khawpi mawi zetzet a din vivo. Cuiruangah Siangpahrang lubik in a tul mi thilripawl cu ramuk sung ihsin a khawngkhawm mai. A inn pumpi cu ngun in a khut thluh ih, a puanzar hmuahmuah cu India pupuanthan hlir an si.

Siangpahrang ih duh bik mi cu ralkap hi an si ih, a Ramuk ih khuitawk hmun khalah ralkap hmunpi a nei vivo. Ke ralkappawl in thirthuam kawr hrukin fei suaupi an keng zerzer, rang ralkappawl in thal le li an keng. Amah kilkhawitupawl cu *kumkhua* tiih kawh mi ralkap hminthangpawl an si.

Darius cun a ropizet mi a ralkap burpi cu hmangin ram dang tamzet cu a ramuk sungah thunluh a duh hai. Curuangah Europe lam fehtlang in saklam ih um Russia lamah a nawr vivo ih, tivapi pakhat a tawn tikah lawngpawl in lilawn tuahin an tan. Cuihnuah

Leitlun Thuanthu Tawi

Grik ralkap hrekkhat cu kiltu ah tanta in, hmailam ah a nawr peh vivo, asinan, hla a thlen hlanah a kirsal. A tlun lamah a tuah ta mi lilawn cu thing belcawng tete lawng an rak tang. Lilawn cu an remsal ih, tiva cu an tansal. Asinan, anih cun Grik-pawl cu a zumin a zum hai nawn lo.

Darius cu Persia ih a thlensal tikah Asia Minor ih Grik khaw hrekkhat ah a uknak pahbal in, ral an thawh thu a thei. A khawpi tha bik a si mi Serdik khal cu Grik-pawl in an la ih, meisa in an ursiat thluh. Anih in ralthopawl cu zoha a bawmtu tiin a sut ih, Grik Ram ih Athen khawmipawl an si ti a thei. Anih cun anmahpawl cu phuleisam dingin a timtuh. Zan khat cu zanriah an ei laiah a sal pakhat in a va naih hriahhro ih, “Bawipa, Athen khawmipawl kha mang aw,” tiin dimten a sim. Darius cun a hnglih lo. Anih cun lawngpipawl cu tikcu tawkfang nawn cemin a sak rero ih, minung a khawl rero. Athen khawmipawl cu hremnak pe dingin a timtuh rero a rak si.

Nithla. Sairus siangpahrang in Babilon a lak 539 BCE

Darius Siangpahrang ih ralkappawl

GRIK LE PERSIA DOAWKNAK

Grik-pawl cu leitlun thuanthu ah miphun danglamzet an si. Bezai saupipipawl, zuknung lam thiampawl le ruahnak lam thiampawl tamzet an karhzai. Sumdawnnak le pehtlaihawknak lam khal a ropizet tiih theih a si. Grik-pawl ih rak tuah mipawl le calai an ngan ta mipawl cu tuisan mipawl in an zingzawi in, an zir rero lai.

Grik-pawl cu Persia-pawl vekin Ariyan phunhnam ih si ra an si ih, tlangtluanpawl lanin saklam ihsin Grik Ram ah an ra lut. Anmah cu a soal zet mi suamhmangpawl le tipar rukrupawl an si vek nan, a rei hlanah umhmun tha an khuar ih, khuapawl an din thawk.

Cui khuapawl cu anmahte an ukaw ciar. Grik-pawl cun sianpahrang uknak duh loin, an khawtepawl ah cun anmah le anmah an kilkhawiauw. Grik-pawl cun mi ram va uktu Ram picangpawl khal an ngaisang lo. An khaw kulhnakpawl leng ah lopawl le khawtepawl an um. Khawsung ah cun rammipawl dawrawknak dingah bazar an tuah. Grik-pawl cun a mawi le a ropizet mi biaknak hmunpawl ah thawinak pe dingin an feh theu. Rammipawl tawnkhawmawknak ah fehin dan tharpawl an relkhawm theu. Thu theu lubik cu kum tinten an hril ringring.

Grik hmunpawl ah a hminthangzet mi khawpi pahnih an um ih, cupawl cu Athen le Sparta an si. Athen khua cu sumdawnnak thangsozetin lawng tamzet cawlhnak hmunpi umnak khua a si. Sparta cu ral theu le a

Leitlun Thuanthu Tawi

pawrhawzet mipawl umnak khua a si. Athen khua cu can khatah cun Persia siangpahrang Darius dokalh ih ralthopawl a rak bawm ve dah. Curuangah netabikah siangpahrang Darius in Athen khua siatsuah thluh dingin a ralkappawl a thlah ve. Persia ralkap burpi cu lawngpipawl thawn tipithuanthum tanter in, Athen khua cu an kulh thluh. Athen khawmipawl khal raldoawknak ah cun an feh ve. Marathon hmun ah Grik le Persia-pawl nasazetin an do-aw, asinan, Persia-pawl an sung ih, lawngpawl thawn dung an sipsal.

Cui nehnak thu cu phuang dingin Pheidippide timi tlancakzet pakhat cu Marathon hmun ihsin Athen khua tiang, peng 26 hla ah a va tlan. Pheidippide cu Athen khawmipawl hnenah ral an neh thu a sim theh veten a thi. Athen khawmipawl bawm dingih ra Spartan-pawl cun an thlen tlai ruangah raldoawknak ih a thi mi ruakpawl lawng an va hmu.

Grik le Persia pehtlaihawknak cu a hnu kum 20 tiangah danglamnak a um cuang lo. Siangpahrang Darius a thih in a fapa Xerxes cu siangpahrang ah a cang ih, anih cun ralkap cu amah rori in a hoha ih, tlangtluanpawl lan in, Grik Ram ah a va nawr. Hi tumah cun Spartan-pawl ral an sung. Spartan-pawl cun an ralkap raldo thiam bikbik malte cu siangpahrang Xerxes ih ratnak ding lamzin bite ihsi do dingin an thlah. Asinan, mizuarthlaitu pakhat in siangpahrang Xerxes cu tlangzin fehnak zin thup a rak khihhmuh hai. Spartan-pawl cu hmailam le dunglam ihsi an do ruangah ralkap zaten an thih thluh tiangin ralthazetin an do.

Leitlun Thuanthu Tawi

A tum zet mi Persia ralkap burpi cu hmailam nawr in an feh vivo ih, Athen khawmipawl cu lawngpawl thawn an tlan. Xerxes cu Athen khua ah thleng in, tlangpar ih biaknak hmunpawl cu meisa in a ursak thluh hai. Cuihnuah a nasa bik mi doawknak a thawk. Cui doawknak cu Athen khaw kiang Salmis tipithuanthum ih doawknak a si. Xerxes cun ralkappawl hrangah lawngpawl a run hruai ih, a ralkappawl cun Athen khawmipawl an thahtdan zoh dingin umnak hmunpi pakhat a sakter. Athen khawmipawl cun an umnak hmun Salmis tikulh ihsin an ra thlingthla.

Athen khawmipawl cun ralthazetin an do ih, Persiapawl cu an that. Lawngpawl khal an siatsak hai. Xerxes cu a thin a heng tuk ih, inn lam panin a tlung. A hnu kum nga ah Persia ralkap burpi cu an sung ih, Asia ah an dungsipsal.

Nithla. Marthon doawknak 490 BCE
Salmis doawknak 480 BCE

Athen khawmi, tlancak zet

GRIK-PAWL IH KHAWRUAHNAK

Grik-pawl cu lungto tamnak, lung tlang tumpipipawl parih din mi khaw fatepawl ah an rak um. Annihpawl cun minung an ngaisang zet, mawinak an ngaina ih, a khawruahnak khal a tha in, a sang zet.

Cuiltonah, taksa lam mawinak khal an ngaina. Mipa le nunaupawl cu ni tleu mawi hnuaiyah awnmawi thawn hla le lam a phunphun an zir theu. Kum khat sungih a danglam bik mi cu lehnawmnak puai an tuah theu mi a si. Cui puai ah cun hmun tinih um Grik-pawl hmun khatah suakkhawm in lehnak a phunphun an zuamaw ciamco theu. Nehnak cotu cu thingnah lukhuh in an sunlawih tlunah an khawmipawl khalin cawimawinak an tuahsak. Marathon ihsin Athen tiang ralneh thu simtu ding cu cui tlanzuamawknak ih a cak bikpawl lakih pakhat a si tengteng ding an ti.

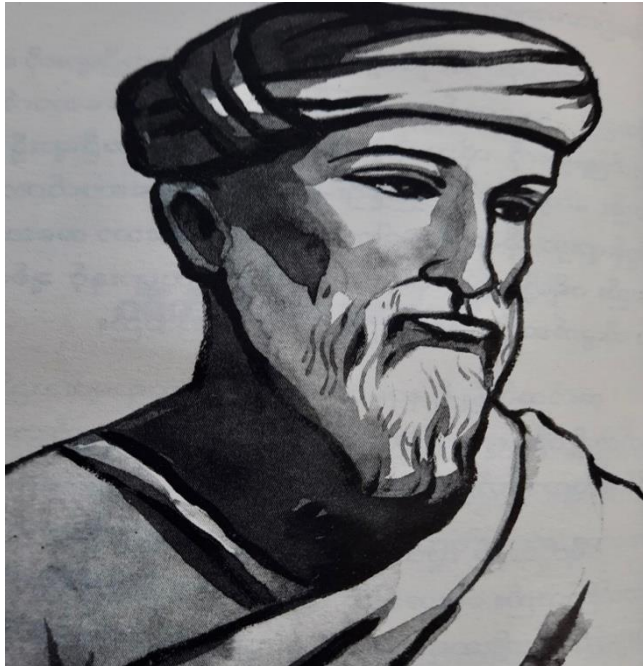
Grik-pawl cun inn mawimawi an sak. Nihnem ah a tleu zekzo mi lungvarpawl cu an duh dandan in an tuah ih, inn saknak ah an hmang. Lungto ban sangpipawl thawi sak mi biaknak innpawl cu culai san ih a thabik mi innpawl an rak si. Grik-pawl cun a mawi zet mi zuknunglempawl le duh a nung zet mi bel le khuathaipawl an tuah.

Athen khua ih bezai lamih hminthang sazapawl cun lemcawn zuknung tapi an rak ngan. Cui lemcawn lakih a hrekkhat cu tulai san tiangah zingzawi ih, siar rero an si lai.

Leitlun Thuanthu Tawi

Grik-pawl cun minung sinak hi an ngaisang zet ih, ðate le sullam neizetin khua a ruat thiam ngaingai. Khuahlan ah cun dawithiamnak an rak zum nan, ziangtiin cuvek thil a um thei ti cu an theithiam lo. Cutikah, ziangvekin thil a thleng ih, ziangvek rah a suah tivekpawl cu ðate le ciamciamten an ruat; cuisin dikte ih thuruahnakpawl an rak thawk.

Miletus khua ih um Thales ti mi ruahnak lam thiam cun arsipawl umtudan cu ðate in a zingzawi. Anih cun thlapi in amahte thleunak nei loin, ni ihsi a suak mi eng ra kirsal a si ti a hmusuak. Thilþuat (*maths*) thiam zet mi a si ih, ni a thim ding can a rak simcia thei, asinan, mi tampi in an zum thei lo. Raldoawk laifang ih Ni thim an tawnawk pang ahcun pathianpawl an thin a

Pythagoras (570 – 490 BCE)

Leitlun Thuanthu Tawi

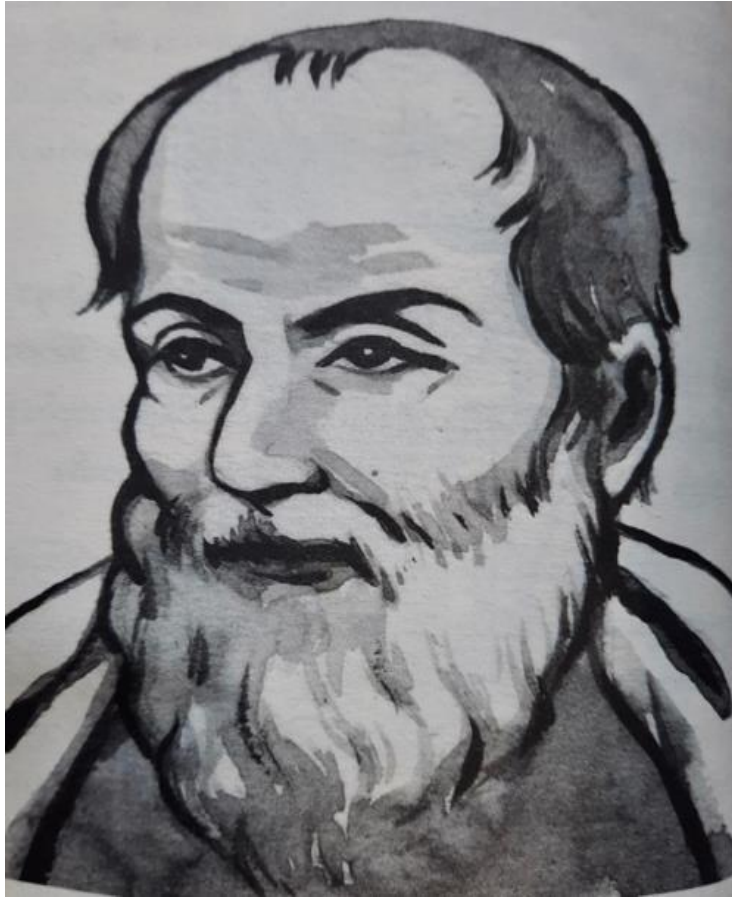
heng a si tiin an ruat ih, doawknak khal cawlhsan in, inn ah an tlung thluh. Theles cun Ni cu leilungpi in a hel suahnak dingah ni ziat a rei ti khal a tuat. Curuangah, kum khat ah ni 365 a um thu a hmusuak.

Mi hminthang dang pakhat cu Pythagoras a si ih, anih cun leilungpi cu a pheng si loin, boruak lakih zam rero mi a hlumpi a si tiin a rak hmu. Arsipawl khal khi a kang rero mi nipawl an si tiin a sim.

Hi ruahnak tharpawl cun Grik-pawl cu an mang a bangter zet. Ruahnak tharthar an suaipi rero. Cuihleiah, a hlan hnakih thukdeuhih khawruat thiam zet pakhat a ra suak lala. A hmin cu Socrates a si ih, miniamte, thau nawn a si. Hnihsuakza zet hnar a nei ih, a hmel a se ngaingai. Ziangtiklai khalah hnipuan hlunpi pakhat a hruh ringring. Asinan, Socrates cu mifim zet a si ruangah amah cu mi hmuahhmuah deuhthaw an tihzah zet.

Socrates cun a rualpipawl cu thu a sut ringring. A thusuh mipawl cu awl zet vek si in an har thei zet. Socrates cun “ziangah saw” tiin a sut thawk theu. Mipawl cun thil thlengaw rero le thil thar ra cang rero mi an ruat tuk lemlo. Thil fehdan ding hrimhrim ah an ruat men. A rei hlanah Socrates cun rualpi tampi a nei ih, pakhat le pakhat thu reltlangnak an nei theu. Asinan, mi hrekkhat cu a thupten an thin a phang, ziangatile, Socrates ih thusuhnak a neih mipawl cu pathianpawl upat lonak vekah a cangter thei tiih an ruah ruangah a si. Curuangah, a rualpipawl in thu pakhat an ruahsuak mi a um, cucu tur a inter ih, thah a si. Socrates cun thin daiziarzite in tur kkuat cu a la ih, hni siamsiten a in men.

Leitlun Thuanthu Tawi

Grik mifim Socrates (470c – 339BCE)

Socrates in Plato ti mi dungthlun pakhat a nei ih, anih cun Socrates ih thusim mi tam zet cu ca in a rak hmnsin. Plato cun *academy* ti mi, amai tlawng pakhat a din. Cui tlawng ah cun a cazirh mipawl cu khawruahnak thuhla lam hliir a zirh. Mipawl cun Socrates le Plato cu fimthiamnak ngaisangtupawl, tisan mi khawruahnak thiampawl tiin an ko.

Leitlun Thuanthu Tawi

Cuvekih khawruahnak thiamzet lakih midanglam zet pakhat cu Aristotle a si. Anih cu Plato ih dungthlunpawl lakih nauhak bik a si ih, khawruahnak lam a ngaina zet. Lungto, lungte, thinkung, vante le ramsapawl thuhla a zingzawi. Thilumtudan zohthiam (*natural scientist*) hmaisabik a si hngehng, Alexander Ropi zirhtu saza khal a si.

Grik-pawl cun minung khawruahnak le fiamthiamnakpawl cawisang in, ruahnak lam le *science* lampawl an zir thawk. Thilumtudan (*science*) lam le khualhlan thuanthupawl an khumkhawm. Sii lam thiamnak khal an zir ih, awnmawi le zuknung lam dinhmun khal an cawisang nasa.

.....

ALEXANDER ROPI

Grik Ram, thlanglam ah Mesidonia ram a um. Cui ramthen ih siangpahrang cu Phillip a si ih, Grik thisen kai a si; Grik-pawl khalin an tihzah zet. A cak zet mi rang ralkap burpi a nei. Philip cun Persia siangpahrang Xerxez san laiih rak thleng, doawknak lehrulsal a duh ruangah Asia ah feh dingin a tim a tuah. Culaiah Grik-pawl cu anmah le anmah remaw loih an rak thendarhaw ngelcel ih, cucu remcang ah lain, Philip cun Grik khuapawl uktu ah a tuahaw. Grik miralthapawl cu a rang ralkap ah a luhter hai. A thih tikah a fapa Alexander in a dinhmun a run luah. Alexander cu kum note, a ruangrai khal a tha in, a dawh zet. Rangto thiam ralbawi pakhat khal a si ih, amah cu khuahlan Grik-pawl ih thiltidan tampi a thleng danglamter.

334 BCE ah Alexander le a ralkappawl cu Asia ah an ra ih, Darius III-nak thawn tivakap hmun pakhat ah nasazetin an do-aw. Alexander in Persia cu a kulh ih, a do. Darius cu rang pakhat thawn a tlan.

Alexander cun Darius ih nupi le ralkap hmunpawl cu a laksak thluh. Asinan, cu mipawl cu zangfahnak thawn a zoh hai. A rei hlanah Darius cun a Ram hrekkhat ka lo pe ding tiin Alexander a sim. Alexander ih rualpi a si mi Paminon in “Kei tla cu Alexander sisehla ka cohlang ko ding,” ti’n a sim. Alexander khalin, “Kei khal Paminon sisehla ka cohlang ding,” ti’n a sim ve. A hrek ti mi cu a hrangah a tawk lo, a zaten a duh.

Leitlun Thuanthu Tawi

Alexander cun amah cu siangpahrangih cohlangtu Izip Ram ah a feh ih, Alexandria khua a din. Cui khua cu tuini tiangin khaw pawimawh pakhat a si. Alexander cun Izip ihsin Persia Ramuk sungih khawpi Iraq tiang a nawr vivo. Darius cu rualpi malte thawn tlang pakhat ah an um. Cui hmun cu Alexandra in a kulh ih, a phit thluh. Darius cu ñihhrut mi rualpipawl ih nam sahnak in a nunnak a liam.

Alexander cun diriamnak a ngah hrih thei lo ruangah nisuahnak lam a nawr peh vivo. Khaiba tlanglak lan in India ah a lut ih, Puru ti mi India siangpahrang pakhat thawn an tawngaw. Puru cun a cak zet mi sai ralkap bur a nei, sai ih zangpar ihsin thal saithiampawl an to. Alexander ih ralkappawl cun saipawl cu vawi khat hman an hmu dah lo. Asinan, ñihnungumzet mi feipawl an nei, ralkap bur pahnih cu nasazetin an doaw ih, netabikah saipawl cu dung kirsal in, India ralkappawl an pal ciamco.

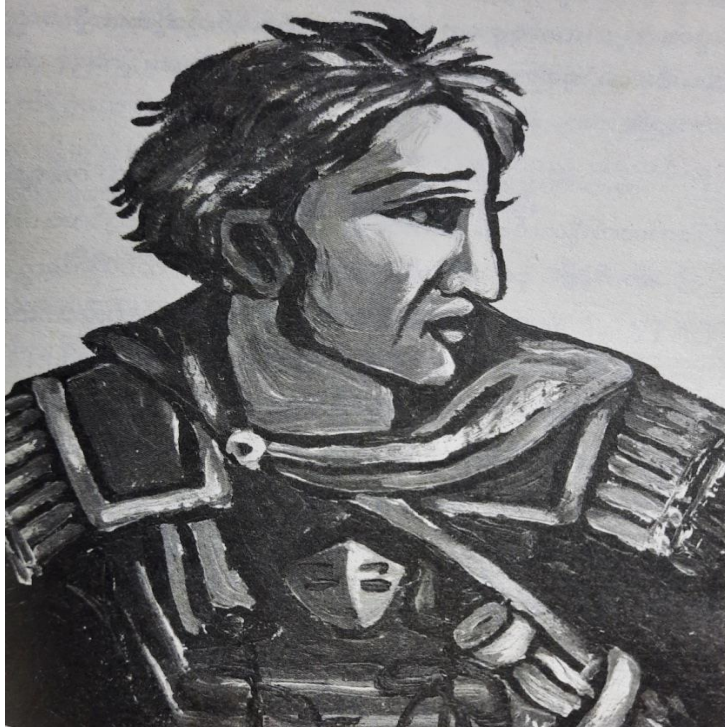
Alexander ih ralkappawl cu Mesidonia ihsin an suahnak kum 12 a rei zo. Alexander cun hmai nawr peh vivo a duh lai thotho. Asinan, raldonak ih an bang tuk ruangah a ralkappawl cun an el, cuitlunah a rualpipawl khalin dungkirsal dingin an lem. Curuangah Alexander cu Babilon ah a kirsal. Babilon ih a um laiah raldonak ding hrang khua an khang. Lawng innpawl a sakter rero laiah khawsik sikpiin a besia ih, a nunnak a liam.

Alexander a thih ah kum 32 lawng a si nan, a nunkhua cu a lakin a sungral men lo. Anih cun Grik ruahnakpawl a ngaisang in, a duh zet. A thlennak hmunpawl ah Grik-pawl umnak ding khuapawl a din

Leitlun Thuanthu Tawi

sak. Curuangah, Grik zuknung le *science* cu Alexander ih a lak mi rampawl ah a darh thluh.

Izip ih a din ta mi Alexandria khawpi cu leilungtlun ih mi tin fehnak hmunpi a si. Cui khua ah cun sibawipawl ih sii lam zirnak tlawng pakhat a um ih, a ropi zet mi cazoh hmunpi khal a um. *Science* thiampawl khalin cui

Alexander Ropi (356 – 323 BCE)

khawpi ah ra in, zirnak a nei. Grik mihminthang, sal pakhat a si mi, Euclid khal cui khua ah a rak um. *Geomtry* lampawl a hmusuak in, a zingzawi. *Science* thiam hminthang Archemedes khal cui khua ah a rak um.

Leitlun Thuanthu Tawi

Alexander Ropi khan thi dingih a zumawk veten a saduhthah pathum hiti'n a cahta.

- 1) A thih tikah a ruang cu amah tuamhlawmtu sibawipawl in thlanmual tiang an zawn ding. Sibawipawl thiamnak khalin thihnak ihsin in runsuak thei lo ti a langter.
- 2) Thlanmual fehnak zintluan ah a neih mi sui, ngun le lungmankhungpawl thehdarh ciamco ding. Minung ih kan haheuh zet mi, hitluk thil mankhungpawl hi kan thih tikah kan keng thei nawn lo ding ti langter a duh. Kan tanta thluh ding lawnglawng an si.
- 3) A ruak kuangah a kut khatlam veve suahnak ding awng an tuah ih, cuisin a kut an suah. Hi leilung ih kan suahtlak pekte ah zianghman ken mi kan nei lo, cuvekin kutlawng thotho in leitlun kan suahsan ding ti langter a duh.

.....

**RAMPI (EMPIRE) IH RA CANG MI
KHUA PAKHAT: ROM KHAWPI**

Alexander Ropi cun Asia lam a dohneh rero laiah **tipikulh** lamah khua pakhat a ra suak, cucu Rom khawpi a si. Tu ah cun Rom cu Italy Ram khawpi a si ih, leilungtlun ih khawpi hminthang pakhat a si. Asinan, khuahlan ah cun sumdawnnak zin a si mi Tiber Tiva kaphi thing inn tetepawl umnak khua men a rak si. Cui hmunpawl ah cun mi an tam vivo ih, tlangmual pakhat parah ralkhamawknak an sak. Khawtepawl cu khawphar in an kulh ih, tivapawl ah lilawn an dawn vivo.

A thawk lamah cun Rom-pawl cu ram dang mi siangpahrangpawl in an uk. Asinan, Rom-pawl in cui siangpahrangpawl cu dawisuak in, anmahte an ukaw thawk. Kum tinten dan tuahtu upa cu an hril ringring. Dan tharpawl tuah dingin an tawngaw khawmsal theu. Rom kilhimnak le doawknak ding a um a si ahcun lothlopawl le hnaquantupawl tiang an ra suak thluh. Annih cu an cakvak, an zam a tha vohvo ih, an ral khal a tha. Asinan, mi zangfahnak an nei lo, anmahten ralkap an din. Ralbawipawl ih thu an lung zet. Italy tikulh ih um khaw dangpawl thawn kawmaw in Rampi cu an la thluh. Cupawl cu Rom mipipawl ah an ra cang.

Cuihnu ah Rom-pawl cu thinphanumzet dinhmun ah an ding, an hrangah Carthage cu ral tihnungzet an si. Carthage khua cu tidai lam sumdawngpawl a ti theu mi Phonisian-pawl ih khawpi a si. Culaiah cun a lian zet

Leitlun Thuanthu Tawi

mi khua a rak si ih, thilri phur lawng tumpipipawl, raldonak lawngpawl le ralkap burpi khal an nei. Carthage-mipawl cun Spain-pawl cu an kaibet ih, Sicily tikulhpi parih thuneihnak an neih mi cu Rom-pawl in an nahsik tuk ruangah raldoawknak a suak.

Rom-pawl cun raldolawng an nei ve lo nan, tidai lam doawknak hrangah an tim an tuah; raldo lawngpawl an tuah vutvo mai. Raldo lawngpawl par ihsin a hnuai lamih dirh theih mi lilawnpawl an tuah. Cuihnuah leilung ih doaw vekin Carthage-pawl thawn an doaw. Rom-pawl cu lei par doawknak ah cun raldo an thiam zet.

Cutikah, Carthage-pawl cun Rom-pawl hnenah Sicily tikulh cu an pe, asinan, an lung a awi lo zet. Spain ih um rakkawi pakhat in Hannibal ti mi fapa pakhat a nei ih, Rom-pawl hua dingin a fawrh theu. Nauhak pa a hung pitlin tikah sai le rang tam zet thawn ralkap cu hoha in Rom lam a panpi. France le Alps tlangtluanpi lamin an feh. Tlangtluanpi cu a san tuk le a daih tuk ruangah lamzin ah sai le ralkap tamzet an thih phah.

Netabikah Hannibal cu Italy ah an ra thleng ih, Rom-pawl cu vawi thum an do. Cui doawknakpawl cu *Punic Doawknak* ti'n an ko. Hi tumah Rom mipi tamzet an that. Cuihnu ah Maximus in Rom cu a run. Anih cun Hannibal in ral a tho cu a lung a kim lo zet.

Carthage Ralbawi le a fapa

Curuangah, Carthage ralkappawl hrangih tul mi ei inpawl a seksak hai. Kum reideuh hnuah cun Rom-pawl ih thlah mi ralburpi doter dingin Hannibal cu Carthage ah a tlung. Asinan Carthage-pawl in a sung an pe ih, remdaihnak an tuah riangri. Cuisin Spain cu Rom uknak hnuaiyah a um. Hannibal-pawl cu hlapi ih dawisuak dingin Carthage khawmipawl an fial.

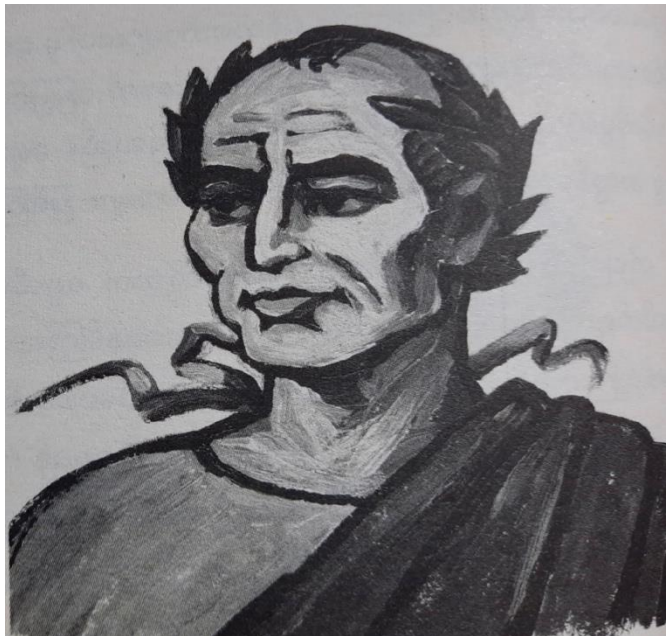
Kum a rei hlanah Rom-pawl in Carthage khua dosal dingin mawhpuh ding an hawl ih, mipi tamzet an thah tlunah umnak innpawl le khaw kulhnakpawl an siat thluh. Rom-pawl cu misualral zet an si vekin khaw dinnak hmun pakhat a si mi cu an linglet thluh. Hi doawknakpawl hi a besezet mi doawknakpawl an si. Salpawl cu kai in milianpawl hnenah an zuar ih, lolam hnaṭuantu dingah an sawrkhat. Mifarahpawl hrangah nundan ding a har zet, mi hrekkhat cun an loram

Leitlun Thuanthu Tawi

tetepawl cu tanta in khawpi lamah umhmun an khuar. Cutikah milianpawl cun cui an loram tanta mipawl cu an run la. Mi tamsawn cun ei-in ding an tul ringring. Uktu upapawl in cupawl cu ei-in ding an pe ih, lehnak a phunphun an tuahsak.

Rom a cah vivodan ih zirin ralbawipawl khalin huham an nei deuhdeuh. Rom mipawl lakah raldo lam duhpawl cu ralbawi ah an ret ih, sumpai khal an hawlsak thei. Inn an thlensal tikah thazet ih lawm an hlawh. Rom-pawl cun tikulh hmunpawl ih um leiram hmuahhmuah an la theh, ziangkim an thuthu a si bik. Cui hmunpawl cu Rom Ramuk (*Roman Empire*) ti a si.

Rom ralbawipawl lakah tu le tu doawknak a um cingcing, an lakih hminthang bik cu Julius Ceaser a si. Anih cun France ram a doneh ih, Britain a do bet. Julius Ceaser cu 44 BCE ah a rualpipawl in an that. An thahnak san cu amah le amah Rom siangpahrang tiih an phuanawk an phan ruangah a si. Rom-pawl cun rual le pi hnakin zalenak an ngaisangsawn.

Julius Ceaser (100 – 44 BCE)

Leitlun Thuanthu Tawi

Cuihnu ah Julius Ceaser ih tupa a si mi Augustus cu Rom ah a ra. Amah cu kum note, mifimvar zet khal a si. Khawsung ih um hruaitupawl cu rualpi ah a tuah, an ukawkdan hlunpawl a remṭha. Amah le amah ram hruaitu ah a phuangaw. Asinan, anih cu ram uktu men a si. Cuihnu kum reipi tiang Rom Empire cu daiten a um peh vivo.

Nithla. Rom ihsin siangpahrangpawl an dawi
510 BCE
Carthage le Rom doawknak (*punic doawknak*)
264-146 BCE

.....

KHRISTIAN BIAKNAK

Izip saklam tiva kaptluan ah Palestine ti mi Ram fate pakhat a um ih, cui Ram ah cun Jew miphunpawl an um. Annihpawl cun thinnatnak le mangbangnak tampi an pahtlang. Izip le Babilon Rampawl in an ram paltlang in tu le tu an doaw theu ih, an khua khal an siatsuahsak theu. Anmah khal sal ah an kai theu ih, Babilon ah an hruai.

Can reipi hnuah mi malte lai lawng an Ram ah ra kirsal ih, an khua an din tharsal. Asinan, an lung a awi thei cuang lo, ziangahatile, Rom-pawl in Palestine cu an Ramuk (*Empire*) ih ram pakhat ah a khum hai. Cozah aiawh, ramthen uktu ding bawi khal an thlah. Jew-pawl hrangah cun anmai siangpahrang thawi an umtlangnak ding ni a hla sinsin.

Rom-pawl ih an Ram an lak hnu reilote ah Palestine Ram ah Jesu ti mi Fapa te a ra suak. Anih cu mimenmen, lothlopai' fapa sinak in a thanglian vivo. Asinan, a fimnak le a thiamnakpawl cun mi hmuahhmuah mang a bangter. Jesu a hung upat tikah thiltha tuah ding thuhla tampi phuang vivo pahin damlopawl a damter. Mi tin hnenah Pathian thu a sim ih, mi tampi in thathozetin a dungin an thlun. Jew miphun hruaitu hrekkhatpawl in a huham a tum vivo ruangah an nahsik ih, heknak a phunphun thawn Rom uktupawl hnenah an hruai. "Amah le amah Jew-pawl ih siangpahrangah tuahawk a tum," tiin an hek. Curuangah, siangpahrang in amah cu that dingin thu a pe ih, an that ngaingai.

Judea Ram Bethlehem khua ah Jesu a suak

Jew hruaitupawl cun Jesu an thah cu an lung a kim zet laiah a dungthlunpawl cun anmah run dingah Jesu cu thihnak ihsin a thosal ding ti'n an zum. Annih cun Jesu cu Pathian Fapa a si ih, vanlam thuthangthapawl sim dingih thlah mi a si ti'n an zumhnet.

A thawk lamah cun mipawl in an hnihsan men. Jew hruaitupawl khalin hremnak an pe. Asinan, zumtupawl nundan tha le mawi an hmuh tikah anmahpawl cu mi in an rinsan sinsin, Jesu khal an zum phah. Cupawl cu *Khristian* (zumptupawl) ti'n an ko.

Jesu ih dungthlunpawl cun Jesu ih thusim mi (Thuthangtha) cu Rom Ramuk sung le leng tiangih simdarh vivo dingin an tim an tuah. Cui Thuthangtha simih khualtlawnnak ih hruaitu pakhat cu **Paul** a si, *Apostle Paul* tiih theih a si. Rom ralkappawl in tu le tu an kai ih, thawng an thlak leuhleuh. Netabikah Paul cu Rom a thleng kirsal ih, Jesu thuhla cu mi hnenah a zirh vivo. Anih cun siangpahrang cu Pathian vekih upatnak

Leitlun Thuanthu Tawi

a pek duh lo ruangah CE 30 ah Rom-pawl ih thah a tuar. Nuanteten Khristian zumnak cu Rom Ramuk le

Apostle Paul an kai

leitlun hmun dangdang ah a darh vivo. A thawk lamah cun mifarahpawl in hi zumnak hi an pawk ih, Khristian ah an cang. Cuihnu ah miphun dangpawl khalin an run cohlang vivo. Kum 300 tluk a rei hnu, CE 313 ah cun Ram Uktu Constantine rori cu Khristian ah a ra cang ih, Khristian sakhua cu Rom Ramuk zate ih biak mi sakhua si dingin a zuam.

A thawk lamah cun Khristianpawl cun Jesu ih umtlandan vekin an rak um. Asinan, tu ah cun Khristian tiaw si in, anmai um duh dandan in an um men thlang, mi malte lawngin Jesui umdan le a zirhnak an thlun thei.

:::::

ROM-PAWL IH REMDAIHNAK

Augustus le a dungthlunpawl cun Rom Ramuk cu ralpawl lak ih si an khamawkw theinak dingah thaten khua an khang. **Tikulh tluan cu Rom ih tilipawl vek an si ih**, a kiangkap ih um rampawl hmuahhmuah cu Rom Ramuk sungah an lalut theh. Cuitlunah Ram lengah cun misualpawl an um. Rom-pawl cun awlaitei an kil theinak hmunpawl cu lak thluh an duh. Hmun hrekkhat cu Asia le Africa vekih um vunnel hmunpawl le tivapawl an si. Rom-pawl cun Britian in a sak mi micawnnak, khamawknak le khawkulhpawl cu tu le tu an sak leuhleuh.

Ramri tluanah Rom ralkappawl an ret ih, an ralbur pipawl cu an Uk sung hmun tinkim ih si rapawl an si ih, an suahnak hmunpawl thawi hlatzetrnak ah umhmun an khuar. Ramri tluanah doawknak a um deuh ringring, asinan, can reipi tiang a Ramuk sungah cun daihnak a um.

Tuican ah cun hi remdaihnak cu Rom Ramuk sungih um mipawl hrangah a tha zet. Raldoawk ruangih tihphan ringringnak ih si a hlatnak mai khuate ciarah lungawiten an um thei. Sumdawngpawl in an thilripawl cu tipar ihsin awlsamten an phur thei ih, leipar lam ih si khalin Rom-pawl ih tuahsak mi lamzin ihsin an feh thei. Ramuk sung hmun hrekkhat ah bel, hnipuan, thalang thilripawl le thilri dangpawl an tuah ih, cupawl cu hmun dangah awlaiten an zuar thei. Hipawl cu Rom Ram mipawl hrangih thiltha ngaingai

Leitlun Thuanthu Tawi

a si, lennak ah an hman phah. Doawknak um nawn loin thindaiten an um ih, an nun a famkim vivo.

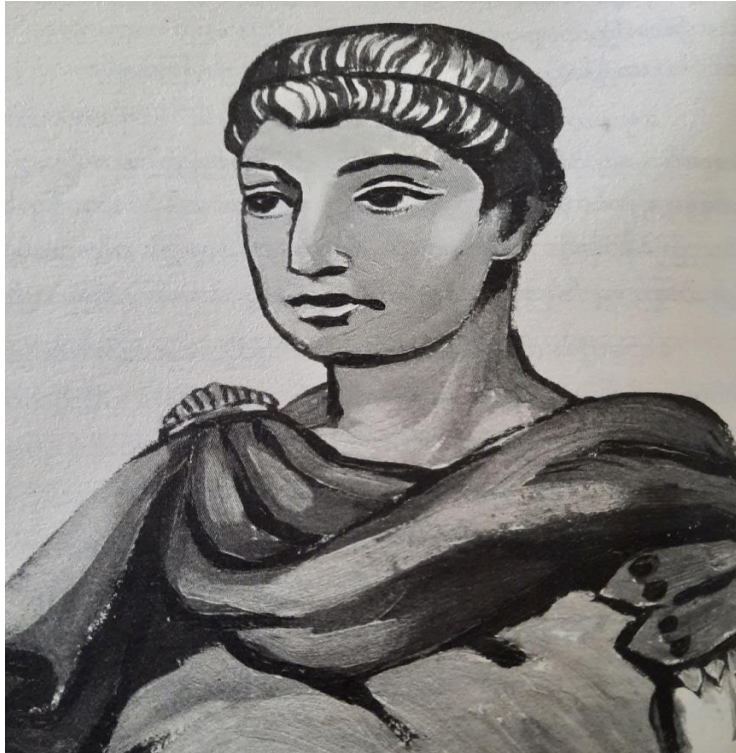
Rom miphunpawl cu thilsak an thiam zet ih, an inn luanglu pawngpawl tuahnak dingah *concrete*-pawl hmangih thiltuah an rak thiam nasa. A Ramuk sungih khua zate ah tiluannak thazetin a tuahsak. Ram mipawl cu bazar tuah dingin a sim hai. Lamzinpawl le tibualnakpawl khal a saksak thluh. Tibualnak tumpipawl cu mipapawl tawnkhawmawknak hmun a si ih, sumdawnnak le thuhla dangpawl an relkhawmnak hmun ah an hmang theu. Rompawl cun a Ramuk sung hmun tinah lamzin le lilawnpawl thazetin an tuah.

Rom Ramuk sung hmun tinah Latin ti mi Rom tawng phun khat an hmang. Hitiih tawng pakhat an hman lohli theinak san cu hmun khat ihsin hmun khatah awlaitei an pehtlaihawk thei ruangah a si. Rom-pawl cun Grik-pawl parah upatnak an nei ih, Grik mithiapawl ih zirhnak cu tuini tiangin an zingzawi rero lai a si.

Rom-pawl ih uknak tuartu mi dangpawl khalin Grik-pawl ih fimthiamnak an zir ve. Asinan, Rom-pawl cu Grik-pawl hnakin an sualsawn. Annihpawl cun salpawl cu ramsa vekin nasazetin hna an tuanter. Khawpi sung hmun dangdang ah lehnak hmunpi an tuah vivo. Minung le ramsa سوالawk le thahawknak puaipawl cu zohnuam an ti thei zet. Suklaw ih, thataw dingpawl cu an thahawk ding tikcu a thlen lai hlan lo thazetin an cawm. An doawk ih a nehtu cun mipipawl hnenah ziangtin ka tuah ding ti'n thu a sut. Mipi cun an kutzungpi hnuai lamah an hawiter, a sullam cu "that aw" tinak a si. Rom-pawl cun thisen suah hi

Leitlun Thuanthu Tawi

zianghmanah an siar lo, nuam an tizawng tak a si lamlam. Hihi Rom-pawl ih umdan tha lozet pakhat a si. Annihpawl cun a bangaw lo mi miphunpawl cu rualremtei um dingin an zirh, ti le khua tha si dingin an zirh. Rom-pawl cu dan hrampipawl ngantu khal an si ih, an ngan mi danpawl lakih hrekkhat cu Europe Ram

Siangpahrang Constantine (280? – 337)

hmun hrekkhatpawl ah tuini tiangin an hman lai. Nuamteten ziangtinkim cu Rom Ramuk cun siatnak lam a panpi vivo thlang. Ramri ih an ret mi an ralbawipawl in anmah le anmah uktu ih phuangaw dingin an doaw. Cui canah cun England ih um Constantine ti mi ralbawi cun amah cu Ram uktu ti'n a

Leitlun Thuanthu Tawi

phuangaw. Anmah cu Rom Ramuk sung hmuahhmuah ah Khristian sakhua cu cozah pawm sakhua si dingih tuahtu a si. Amah ngantu le ngiartu pohpoh a do hai ih, Rom Ram sungih harsatnakpawl reh ko a tuah thei. A tuah mipawl ah hlawhtlinnak a ngah zet ih, a Ramuk sungih nisuahnak lamah Constantinople ti mi khawpi cu amai hmin cawiin a sak in, a din; amah khalin a va umcih. Netabikah Rom uktu dingah a rualpi pakhat a hril.

Cuihnuah Rom Ramuk sung nisuahnak lam le nitlaknak lam tiin an thenaw. Rom Khawpi umnak nitlaknak lamah uktu pakhat a um ih, Constantinople khaw umnak, nisuahnak lamah uktu pakhat a um. Cutivekih an thenawk hnu reilote ah ramri ihsin a burbur ih ra lut mi, hramlak misualpawl cun nitlaknak lam Rom Ramuk cu an laksak.

Nithla. Constantine cu Rom Ramuk zate uktu a si
CE 324

.....

HRAMLAK MISUALPAWL IH DONAK

Rom Ramuk cutiiah a ðekdarhawknak san thei ding cun leilungpi ih khatlam zoh ta a ðul. China ah a cak zet mi Ramuk pakhat a rak um. Tipi kaptluan ah khawpi tum zetzet an um ih, khuahlan mifimpawl ih thusim mipawl le an nunphungpawl ngankhumnak capawl khal a um. Cui Ramuk sungah cun China siangpahrang hmaisabik Qin Shi Huang (220-206 BCE) ti mi uktu pakhat a rak um. Anih cun China ram cu hramlak misualpawl ih si khamawknak hrangah phardawl ropi (*the Great Wall*) cu a sak.

The Great Wall

Asinan Chinapawl cun phardawl ropi sungih um an duh lo, cuhnakin lothlopawl cun leiram ðatnak ah an vaktawi vivo ih, an feh vivo. Cutiiah vaktawipawl lakih miphun thupi pakhat cu *Han* miphunpawl an si ih,

Leitlun Thuanthu Tawi

annihpawl cu rangto an thiam. Curuangah Han-pawl cun umnak hmun hawl dingin nisuahnak lamah an ra. An thlennak hmuni rak umcia miphunpawl cu an dawisuak theh. Nuamteten Rom Ramuk ramri ah an ra thleng ih, Rom-pawl thawn an doaw. A cancan ah hramlak Rom-pawl in an neh ih, a cancan ah hramlak misualpawl in an neh.

Netabikah Rom uktu in a ram humhimnak dingah hramlak misualpawl a hmang. Hihi a rak dik lo, a tisial mi pakhat a si. Hramlak misualpawl in Rom-pawl ih raldodan an thiamzet. A rei hlanah Rom ralkap lakah ralbawi dinhum kai, hramlak misualpawl an um

Rom Ralkap

Leitlun Thuanthu Tawi

thlang. Cuihnu ah hramlak misualpawl cu an thekdarhaw thluh, cupawl cun Rom Khawpi cu meisa in an ur ih, khawpi ih um mi tampi an that. An thilripawl an lak thei zatin an laksak ih, Rhine Tiva tan in Germany ihsin France ah a nawl, a nawlin an lut. Cuvekin Spain lam khalah beunak an hawl. A hrek cun Africa saklam an la ih, a hrek thung cun Alps Tlangluan lanin Italy Ram an thleng. Rom Khawpi khal hramlak misualpawl in an la ih, an ur siat thluh ih, Rom Khawpi cu CE 455 ah a siat thluh.

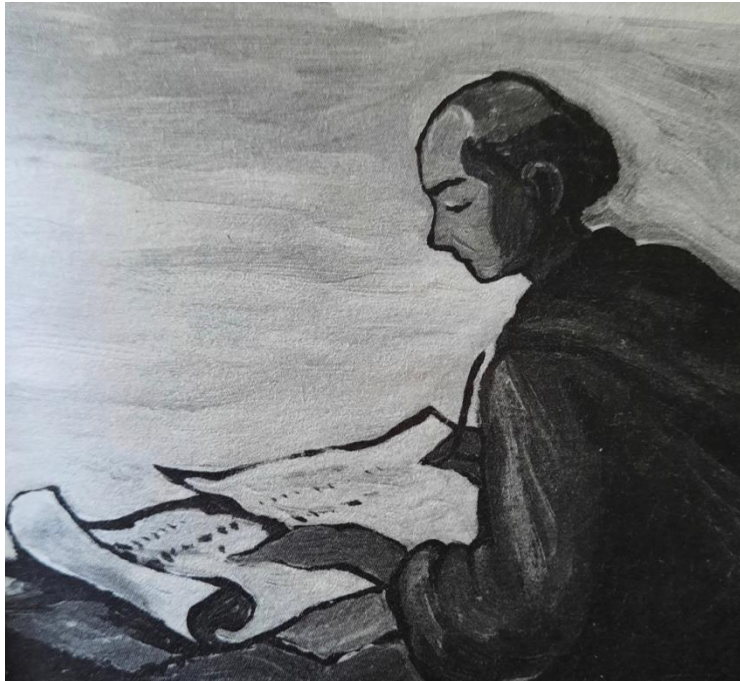
Mithar ra lut mipawl lakih French-pawl cu France Ram ah umhmun an khuar. Tuini *France* miphunpawl hmin hi cui *French* ihsin ra suak mi a si. Hramlak misualpawl cun an luhnak hmuni minungpawl an zaten that thluh loin, ralkappawl le uktupawl lawng an that. Cuihnuah cutawk ah umhmun khuar in an um.

Asinan, hi ra lut mipawl cu misualral, fiamthiamnak lamih dinhmun niam miphunpawl an si ih, Khawpipawl ah vawi khat hman an um dah lo, calai lamah thiamnak zianghman an nei lo. Rom-pawl ih rak tuah mi zuknung le thil mawipawl, cabupawl, bualinnpawl le inn mawi zetzet an sak mipawl cu an hrangah thatnemnak an nei lo tluk a si. Curuangah annihpawl cun an hmuh mi pohpoh an siatsuah thluh. Europe Ram sungih ramthen hrekkhatpawl khal khawte lamih um, lothlopawl kut hnuaijah an thleng lala. Cuihnuah tu le tu a doaw rero mi ram tetepawl an ra suak vivo.

Grik le Rom-pawl ih fimthiamnak lam thuhlapawl cu Khristian hruaitupawl in harsatnak a phunphun lak ihsin hloral lo dingin an kilkhawi. Latin tawngih ngan

Leitlun Thuanthu Tawi

mi khuahlan capawl cu an nun liam tiangin an rak ngan. Asinan anmah rori in Grik-pawl ruahdan le

Laṭin thu le hla finkhawitu puithiam pakhat

science lam thupawl cu an ngaihsak lo. Cutikah Grik ṭawng cu mi tin deuhthaw in an hngilh cuahco thlang. Laṭin ṭawng khal mi malte lawngin an hmingsin in, an thiam thlang. Khuahlan ih a rak ropi zet mi Rom Ramuk cu hmun malte lawng a tang thlang. Cu mi cu hramlak misualpawl ih an lak lo mi Constantinople khawpi umnak ih si nisuaknak lam Rom Ramuk a si. Cui hmunah cun Grik ṭawng an hmang lai. Asinan, nitlaknak lam Rom Ramuk ah cun Rom nunphung le sakhua a hloral cuahco a si bik.

••••

ISALAM SAKHUA

Rom Ramuk a siat hnuah ramuk thar pakhat a ra suak lala. Cucu Islam sakhaw pawktu Arab-pawl ih din mi a si. Arabia cu Ram kaupi a si ih, hmun tamsawn cu nelrawn an si. Arab-pawl cu hmun khat ihsin hmun khatah an cer vivo. Kalauk rualpawl thawn nelrawn tan in khaw dangah sum an dawng. Arab tamsawn cu Mecca khua vekah an um ih a cancan le anmah le anmah khal an doaw ðheu. Cuihnu ah Mecca Khawpi ah Mohammad ti mi a ra suak. A pa cu Abdullah ibn Abd al-Muttalib a si ih, a nu cu Amina bint Wahb a si. A paseu cu kalauk ih sumdawng mi a si. Mohammad a hung upat tikah a paseu ih hnañuanpawl a bawm. Mohammad cu Kaba tiih kawh mi biakinn khalah a feh ih, cutawkah cun mipawl thlacannak lungto dumpi le milem 350 hnakih tam a rak um.

Mohammad cun cui thuhlapawl cu thukdeuh in a ruat ðheu. Jew sakhua le Khristian sakhaw thuhlapawl a theih tikah a ruat thuk sinsin. Khawvel ah Pathian pakhat lawng a um ih, cui pakhat lawng cu mi hmuahhmuah in an be ding a si ti'n a zum. Amah khalin Arab ðawngin Allah timi pathian ih palai a si ti'n a zumaw.

Mohammad in cui thuhlapawl cu a rualpipawl a sim hai ih, a rualpipawl khal cun an rak zum ve mai. Asinan, Mecca khaw mipawl cun an zum lo ih, Mohammad cu hniksuah capoh sainak ah an hmang men. Cuihnuah amah cu lungto in an deng ih, khua ihsin an dawisuak. Mohammad cu a rualpipawl thawn

Leitlun Thuanthu Tawi

Madina khua ah an feh. Hi thil hi CE 622 hrawngih cang mi an si. Khristianpawl cun Jesu a suah kum ihsin kum an siar thawk, cuvekin, Islampawl khalin cui can ihsin nithla an siar thawk ve. Mohammad cun Madina Khua ah Bali ti mi biaknak hmun pakhat a sak. Khaw mipawl in Mohammad ih thusim mipawl cu thunlung lutzetin an ngai. Cuihnuah Madina khaw mipawl in Mecca cu an doneh. Mecca khaw mipawl in Mohammad cu Mecca ih a ra um a si ahcun Islam ti mi sakhua cu kan pawm ding an ti. Annih khal cun Mecca cu sakhaw lamih khawpi ropi pakhat siter an duh.

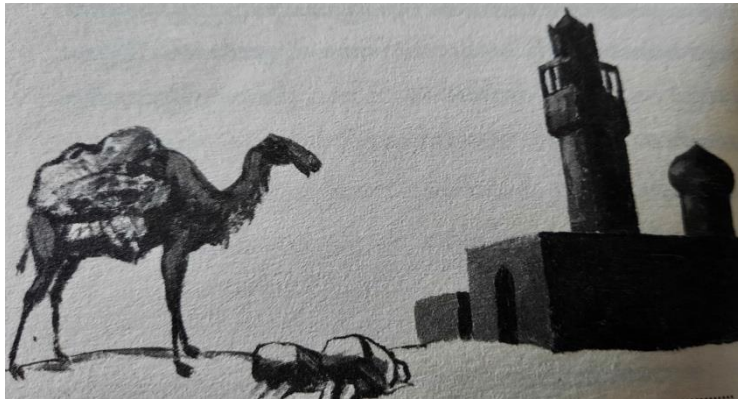
Mohammad cu Mecca khua ah a ra kirsal ih, **Kava** sungih milempawl cu thawn in, cui hmunah cun a mawizet mi Bali pakhat a sak. Pathian cu a ropit tuk ruangah a hmuilhmel thawi bangaw milem tuah theitu zohman an um lo ding ti a zum. Cuihnuah anih cun Arabia Ram zaten a la thluh ih, China, Persia le Ram dangdang khalah hi sakhua hi darh vivo dingin a zuam.

Neta lamah Mohammad a um nawn lo nan, a dungthlunpawl cu an cak nasa. Arab ralkappawl cun ram dangdang, Palestine, Persia le Iraq tla an la bet vivo. Himalayas Tlang cu tan in India saklam ah an ra lut, Izip Ram an la ih, Africa saklam tikap tluan an labet vivo. Cuticun Arab-pawl cun Spain tiang an la thluh. Asinan, France ih Charles siangparhang cun nasazet in a rak kham hai. Amah cu *sobul siangpahrang Charles* ti khalin an ko. Arab-pawl cun Asia Minor ihsin Europe lamih nawr an tum tikah Constantinople Khawpi in a rak kham hai. Cui doawknak cun kum 100 lai a awl.

Leitlun Thuanthu Tawi

Arab-pawl cun Islam-pawl umnak hmunpawl ah thlacamnak dingah a mawi zetzet mi Bali-pawl an sak. Asinan, Muslin Ramuk cu Rom Ramuk vekin cozah pakhat lawngah a ra cang lo. Siangpahrang uknak ram tetepawl ah zamrangzetin an thekdarhaw thluh.

Arab-pawl cun an lak mi Khawpipawl ih fimthiamnakpawl le thuhla tapi an zingzawi ih, Arab țawngin an let. Grik-pawl fimthiamnakpawl cu Arab-pawl in an kilkhawi, cuitlunah fimthiamnak dangdangpawl an kawmkhawm. *Maths (tinchia)* lam khal thukzetin an zingzawi ih, *maths* cafangpawl an tuah. Annihpawl cu a danglamzet mi sibawipawl an si. Mina cu ihmuh sii pe in *operation* tuah an thiam. Rawng phunphun, ukkhepawl thawn a mawizet mi Bali le siangpahrang innpawl an sak. Bali-pawl cu cazirnak le *university* khal an si cih.

Arab Ram ihsi Pathian be dingih feh

Arab-pawl cun a ropizet mi khawpipawl an din, țhimnakah. Iraq ih Baghdad Khawpi. Baghdad Khaw uktu Hurun al-Rashid le a thuanthupawl cu mi tapi in an thei. Cui thuanthupawl ihsin ziangtlukin Baghdad

Leitlun Thuanthu Tawi

The Dome of the Rock, Islam Temple (Old Jerusalem)

cu a lian ti an theih theih mai. Arab-pawl cun Izip Khawpi a si mi Kairo khal cu Nile Tiva kapah an din ih, tlawng hminthang *Al Azhar University* a a um ih, tuini tiangin leitlun hmun dangdang ihsin fimthiamnak ra zir tlawngta an tam zet lai. Spain khalah Cordoba khua an din.

Nithla. Mohammad cu Madina khua ah a feh CE 622 Muslim ral cu sobul siangpahang Charles in a rak kham CE 732

.....

CHARLESMAN ROPI

Spain ihsin France ih ra lut, Arab-pawl rak do kirsaltu sobul siangpahrang Charles cu French-pawl hrangih siangpahrang ropi a si. Culaiah, anih hnakin a tu (a fapa ih fapa) cu a hmin a thang sinsin. Mipawl in amah cu *Charles Siapahrang Ropi*, asilole, *Charlesman Ropi* ti'n an ko.

A rualpi pakhat ih hminsinnak sungih a hmuilhmel mitthlam tuah tikah Charles cu a kekar sau duardo zet, a khan a sang ih, a virvat a tha zet. Mitmeng mawi zet le sam var a nei ih, kawr le bawibi a hruh mipawl cu an tawi thei zet. A sui taikhap ah lung mankhungpawl thawi cei mi, namsau a pai ziarziar A zanriah cu sarawh mi a si ih, rawl a ei laiah a kut hnuai hnaquantupawl in ca an siarsak theu. Anih cun rawlei phahin thaten a rak ngai. A ei lam a uar zet nan, a in lam a uar tuk lo, zuri tla cu a huatin a hua.

Anih cu rangto a thiam zet, tileuh khal a thiam, thukam elaw an um le thaten a ngai khiaukhi ih, cuihnuah thu a thensak theu. Ruahnak petupawl thawn tu le tu an tawngkhawmaw theu. Charlesman cu khuahlan Rom Ramuk thatlai canih an dinhmun thlensal a duh zet ih, ram uktu pakhat si a duh. Cutikah a ralkappawl cu Germany ah a thlah ih, Seckason a ve doneh. Arab-pawl dawisuak dingin amah rori Spain ah a feh nan, a hlawhsam. Cuihnu ah Italy a la ih, Ram kaupi a uk.

Culaiah Europe mipawl cun Rom Khua cu leilungpi ih a lai tiin an rak ruat nan, uktu nei loin a rak um. Rom

Leitlun Thuanthu Tawi

cu hramlak misualpawl (*barbarians*) ih an lak hnu tiangin mi tamzet in Khristian sakhua an pawk lai. Cui thilcangpawl ruangah Rom Khua ih sakhaw hotu lubik cu nitlaknak lam Europe ih Khristianpawl hohatu ah a rung cang. Amah cu ka pa, *papa* tiih an kawh mi Pope dinhmun ah a ding. Khristian zaten amah cu an tihzah zet ih, a thusim mi khal thaten an ngai.

Charlesman cu Italy Ram nawr phahin Lumbat miphunpawl a do. Annihpawl cu Pope duhlotupawl an si ih, Charlesman khalin Rom a do bet. Rom ih um Pope cun amah cu ram uktu pakhat sinak lallukhuh a

Pope in Charlesman cu lallukhuh a khumter

rak khumter ih, a lung a awi zet. Ram uktu pakhat a sinak vekin Ram cu a uk, asinan, khuahlan Rom Ramuk zate cun a uk thei nawn lo, a thih hnuah a Ramuk cu a falepawl an run zemaw. Cuihnu ah ram khat le ram khat zuamaw in, an doaw deuh ringring.

Leitlun Thuanthu Tawi

Charlesman vun mangtertu thil pahnih a um. A pakhatnak cu biaknak sakhaw lam kilkhawitu Rom Ramuk a tundinsal thu a si. Pope in Khristianpawl a uk ih, ram uktu in mipipawl a uk. Pakhat le pakhat an hnaṭuan bangaw lo khal sehla an ṭuantlang ih, ruahnak ṭhazet a si. Asinan, hihi a takih tuah a har zet. Neta lamah cum Ram uktu le Pope lakah doawknak a rung suak ngaingai.

A pahnihnak ah mipipawl cu fimthiamnak a zirter hai ih, amah rori khal ca cu a siar thiam lo nan a lukham hnuaiah cabu pakhat cu a um ringring ti a si. Anih cun calai lam a zir rero nan a hlawhtling thei lo, sikhalsehla, mi dangpawl a duhsak in, tha a pe thiam zet. Cazirnak tlawngpawl a awng ih, minopawl fimthiamnak an zir thei ruangah Charlesman san ih si thawkin khawthim san a cem ih, minungpawl an ra fim thawk thlang, finvar san in a run thlun cih.

Nithla. Charlesman cu ah CE 800 Pope in lallukhuh a khumter.

.....

EUROPE MIPAWL FIMVARSAL SAN

Charlesman Siangpahrang a thih hnuah a Ramuk cu a thekdarhaw thluh. Europe Ram hmun tinah pakhat le pakhat doawk a tum ringring mi ram fatetepawl lawng an tang. Saklam ihsin a ra mi Viking ti mi tipar suamhmangpawl cun leirampawl an ra la ve. Mifarahpawl hrangah cun hi tikcu hi tikcu harsa zet a si thung. Mipawl cun anmah bawmtu ding mi pakhat an hawl ih, a thu khal ngai dingin an tiamaw. Tulai san vekin mai duhdan danih um le hnaṭuan a theih lo, an zalen hrih lo, mi tin hnenah anmah thu petu upa pakhat tal cu an nei thluh.

Viking ralkap pakhat

Leitlun Thuanthu Tawi

Maltete in cui ram tetepawl cu kawmaw in, an hung cak deuhdeuh, an lakih a cak bik mi Ram cu France a si. Germany ih um Rhine Tiva kiangkap tluan ramtepawl cu pakhat le pakhat an pehtlaiaw lo. Tui san ih kan hmuh mi, Germany, France, Dutch le Mirangpawl cu ɽawng dangdang hmang, ram dangdang ah an um nan, Charlesman kut hnuai le a hnu kum 100 rei hnuah cun cuvekin an rung um nawn lo.

Culaiah cun Rampi a rak um hrih lo, siangpahrang uk mi ramtetepawl lawng an rak si lai. Nitlakkak lamih upapawl cun Latin ɽawng an hmang. Cathiam lo mifarahpawl umnak hmun hrekkhat hmanah Latin ɽawng an hmang thei. Asinan, nuamteten khawte ɽawngpawl cu an thlengaw vivo ih, rampi huap ih hman theih mi ɽawng a ra suah phah. Cuticun Franch, Italian, Spain le Portugal ɽawngpawl cu Latin ihsi ra suak an si. Mirang le German cun aw bangaw an nei. Rom Ramuk a siat laiah lenglam ihsi ra lutpawl ih hman mi ɽawng a si. Tulai ih hman mi Mirang ɽawng kan ti mi ah Latin ɽawng ihsin a ra ɽawngfang tampi an tel. Ram fatepawl an cah vivo veki a ram mipawl khalin kiangkap ih umpawl thawn ɽawng phun khat an ɽawngnak ihsin ram khatah an ruataw. Asinan, hi thlengawknak hin kum 100 tluk a aw. Cui san cu San Lailak (*Middle Age*) ti'n an ko.

San Lailak ih hruaitupawl cun an taksa ruangpum cu anmai ta rori a si ti'n an zum. An zate in Latin ɽawng an thiam thluh tlunah, an zaten Khristian an si thluh. A cancan le Pope ih hmunrampawl an haheuh tikah Pope an hun dodal ɽheu nan, hruaitu zate cun Rom ih um Pope lubik cu an ɽihzah zet thotho. Annihpawl cu can

Leitlun Thuanthu Tawi

khat ihsin can khat ih Ramuktu ding siangpahrang fapa an hril theu.

Hi hruaitupawl hmun khatih kawmkhawmaw dingih tuahtu thil pakhat a um, cucu a thang cak zet mi Islam sakhua ih thazang le hmual a si. Khristianpawl ih sakhaw lam Khawpi Jerusalem cu Muslimpawl in lak an tum ruangah a dik lo mi a si ti'n an ruat. Cuticun mai sakhaw biak mi (*Muslim in Islam sakhua, Khristian in Khristian sakhua*) humhim duhah *crusade* ti mi doawknak tamzet an suah phah. A thawklam ah cun Jeruslamen khua cu Khristianpawl kutih rak um a si nan, CE 1099-118 sungah Muslim-pawl kutah a thleng. Muslimpawl khal miraltha an si ve, raldo khal an thiam. Khristianpawl cu Palestine lamih dungsipsal ko an rak tuah.

Crusade laiih ralkappawl

Leitlun Thuanthu Tawi

Sakhaw hminih doawknak (*crusade*)-pawl cu ùih a nung zet, mi tampi in an nunnak an liam phah hngehnghe, doawk a si hnuhnu cun sualralnak a phunphun in an khat thluh. Asinan, khatlam le khatlam hruaitupawl cu a cancan le an remaw ùheu thul, an doaw leh thul. Muslim hruaitu Saladin phei cun Khristian hruaitupawl hnenah laksawngpawl a pe. Sabbath ni khalah amah zohtu sibawi rori cu mi damlo pakhat a kilkhawiter. *Crusade* doawknakpawl cu Khristianpawl in an neh lo nan, a manhla zet mi thil tamzet an ngah phah. Cucu ziang a si tile, inn ra tlung mi *crusade* ralkappawl cun Arab-pawl ih ceiawnak thilri tampi an run tlun. Hi si hin Constantinople Khaw umnak nisuaknak lam le India karlak ih sumdawnnak lamzin a suah phah.

Rom a ùendarhawk veten hramlak misualpawl cu Rom Ramuk sungah an ra lut. Sumdawnnak lamzinpawl an hloh thluh ih, mi tin anmai khawte ciar ah an um. Anihpawl cun sumpai hmandan ding hman an theihngilh ih, nuamtete in sumdawngnak a ra suahsal hnuah sumpai khal an run neisal. Asinan cozah nei lo, siangpahrang khal nei lo an si ih, a cancan ah khua pakhat in anmai khaw hman dingah paisa anmahten an tuah mai. Cucun hnañuankhawm a harsater zet ih, khuahlan laih Rom Ramuk zatei hman thei mi sumpai a rak um hrih lo.

Sumdawngpawl cu kulh ùhepùhep mi khuapawl ah an um. Siangpahrang le mi dang uktupawl ih thu ngai loin anmahte an ukaw men. Cuisiin Khawpi hrekhat, Belgium le Holand ti mi Rampawl an ra suak. Tuuhmul thawi kawr tah thiampawl an um ih, tuuhmul tamzet cu England ihsin an la lut. Hi sumdawnnak cun

Leitlun Thuanthu Tawi

Mirangpawl a thansoter zet vekin Belgium ih um sumdawngpawl khal an lian deuhdeuh. Khawpi dangpawl cu Rhine Tivakap tluanah an ra um. Rhine Tiva cu thilphur lawngpawl, hmun dangdang ih feh theinak tiva sauzet a si. Khawpi dang tamzet cu Italy ah an um ih, Venis le Genoa khuapawl cu an ra cak vivo. Sumdawngpawl an len deuhdeuh tikah siangpahrang fapapawl vekin an um thlang. Hi khuapawl ah ralkap burpawl, tipar ralkappawl le nisuhnak lam tikulh kiangkap sumdawnnak hmunpawl an um.

Hi thlengawknakpawl sungah mipawl cu an fimvar deuhdeuh, inn mawi zetzet an sak thlang. A mawi bik mi innpawl cu biakinnpawl le Kassadarapawl an si. Cupawl cu lungto ih sak mi an si ih, an luanglupawl cu an sang ngaingai. Sangkatepawl cu rawng in mawizetin an cei. A sunglam ah zungnungpawl le zanthing ih tuah mi zuklempawl an ret. Innsak le kutthiamnak neipawl cu hmun khat ihsin hmun khatah hnaṭuan in an vak vivo.

Khristian hruaitupawl cu Biakinnpawl ah an umtlang theu ih cutawkah cun Pathian thu zirkhawmnak an nei; hruaitupawl cun khuahlan calaipawl cu kum reipi an kilkhawi. Neta lamah mifarahpawl bawmnak hmuitin in kawhhran an dinkhawm ih, cui kawhhranpawl cu *papist*, asilole, unaurualpawl tiin an ko. Papist hruaitupawl cu nunnemten an um ih, an thil neih mipawl khal mi an hlawm, mifarahpawl nun an sim. Mi hrekkhat cun fimthiamnak zir duh tlawngtapawl hrangah phunsang tlawngpawl an dinsak.

.....

MONGOL-PAWL IN CHINA AN NEHDAN

Asia nelrawn hmunpawl ih Han miphunpawl an ra suahtan le Rom Ramuk ramri kiangkap hrawngpawl ih German-pawl an dawisuahdanpawl kan thei lai cio ko ding. Tu ah cun Mongol tiih kawh mi, hnam vakvai reropawl thuhla kan zohtlang ding. A kauzet mi Ramukpi an dinsuahtan, China Ram uktupawl an ra sidanpawl le neta lamah India ram tiang an ukdanpawl a tel thluh ding.

Mongol-pawl cu Asia nelrawn ih tlangleng an si ih, rang to phahin naa le cawpawl an khal. Khawthah can ih ni a sat vanglai ah cun saklam ih ei-in umnak ah an thawn. Thlatang khawsik can ah a dainuam mi tlang karlak umnak thlanglam ah an ra kirsal. Cawleng in awlaitei thiar theih ding mi di innpawl thawn khaw fatete an din. Hmun khat ihsin hmun khatih an thawn tikah nunau le nauhakpawl cu cawleng in an phur hai. Mipapawl cun thal le namsaupawl an keng ih, cawleng thawi naihawten rang an to thung.

Mongol miphunpawl cu tu le tu an doawk theu ruangah mipapawl cun doawknak lam an ngaina ih, a thiam khal an thiam zet; an ral a tha ih, an sualral ngaingai. Cui miphunpawl hmun khatih finkhawmtu mi pakhat a ra suak ih, neta lamah cun a ralkap burpi cu zohmanih neh theih loin an cak. Cu pai hmin cu Genghis Khan ti a si. Samsen, mitkil binawn, mitmu dumnawn le fim hmel pu zet a si. Genghis Khan cu kum 13 a ti ah a pa a thi, cutikah an miphunpawl in an daw. Asinan, Genghis Khan cu *“a luangcak zet mi*

Leitlun Thuanthu Tawi

tiluang” an ti mi thalaipawl doawk zirnakah a lut. Cuihnuah a miphunpawl cu a hnenah an ra thlengsal. Genghis Khan cun amah le amah Mongol-pawl ih hruaitu tiin a ruataw. Genghis Khan cun raldo lam a ngainazet ih, “Nunnak ih a nawmnak le a ropi bik cu ralpawl neh ih, an thilri, an rangpawl laksak ding le an nupipawl ih tah au-aw rak ngai ding khi a si,” tiin a rel. Anih cun thantar (*flag*) hmangih thu theihtawakter a tuah hmaisak hnuah, daiziartei doawk hnakin darsumsel le khuang awnpawl thawi doawk vutvo cu a ngaina zet.

Genghis Khan ih khuang awn cu mi hmuahhmuah in an tih. Mongol-pawl in khua pakhat an lak tikah an hmuh mi mipa, nunau le nauhak zaten an that thluh, an khua khal cu meisa in an urkangsak thluh. Hi tihnungza miphunpawl cun khawpi sung umpawl an do vivonakah nuamteten an fimvar phah riangri. China an do ih, mirinum lopawl in Phar Ropi (*The Great Wall*)

Mongol Siangpahrang Genghis Khan (Thih kum 1227)

Leitlun Thuanthu Tawi

fehtlang in an luhter. Cutikah China khawpi Peking (tu ih Beijing) cu an lak ngaingai. China Ram saklam hmuahhmuah an neh thluh. China-pawl hnen ihsin meithal le zian tuahdanpawl an zirngah. A Ramuk bawmtu dingah Chinese mifimthiam pakhat a rak um.

Cuihnu ah Genghis Khan cu nitlknak lamah a kirsal ih, Europe lam a nawr lala, ziangatile, thlingthla dingih a thlah mi a milaipawl cu siangpahrangih a rak thah ruangah a si. Cuticun India lam ihsin a lut ih, Panjab a neh, asinan, Mongol-pawl cu India ah an um thei lo. Netabikah Genghis Khan cu CE 1227 ah a thi ih, a fapa in doawknak cu a run peh vivo. China a nuaisiat thluh hnuah a kiangkap Rampawl a do; Germany le Iraq khal a doneh. Cuihnuah Baghdad khua khal a siatsuah.

A thih hnuah Mongol-pawl in hruaitu pakhat hril dingin *vunnel dum* an ti mi Karakoram ah an ra kirsal nan, Europe cu an do bet nawn lo. Hisi hin Genghis Khan Ramuk khal a thenaw thawk thlang. Mongol-pawl in Genghis Khan ih tupa Kublai Khan cu hruaitu ah an hril. Kublai Khan cun China Ram a uk ih, Peking ah umhmun khuar a duh. Mongol Ramuk sung hmun dangpawl cu a unaupawl le a tu lepawl a ukter.

Kublai Khan (1215-1294) le Marko Polo (1254-1324)

Leitlun Thuanthu Tawi

Curuangah Kublai Khan cu Peking ah a um. Chinese nunphungpawl ruangah a fimvar vivo. Mi siatsuah thei zet, Mongol pakhat ih tupa a si hman a mang nawn lo tluk a si. Ralkap le salpawl thawi a khat reprep mi innpi a sak. Ei-in puaipi a tuah tikah mi thawng khat hrawng an si theu. Khawthah canah a thin nawmnak dingah ngasio le lawngto dingin amahte a umnak inn ah a feh theu.

Culaiah cun Chinese-pawl cu leitlun ah nunphung sangbikpawl an rak si ih, annihpawl cun a mawizet mi inn le dungnungzazet mi pupuanpawl an nei. Zuksuai le canam khal an thiam zo ih, sakhaw lam cabu le thuhla dangpawl khal tampi an suah, kum reizet sung an suahpeh thei vivo. An zuksuai thiampawl khalin mi thinlung la thei ding zuk mawimawi an suai thiam zet. Kut lam thiamnak neipawl khalin bel a phunphun an tuah. Chinese-pawl hi pipupawl upat thiamzet miphun an si ih, pakhat le pakhat an tawnawk tikah umdan tha le mawi an ngaisang zet.

Kublai Khan ih innpi ra thlengtu khualtlawng pakhat hrangah cun cuvek thil a phunphun a ra hmuh tikah a mang a bang zet ko ding, danglam a ti zet ding. Cui khualtlawng pa cu Italian mino sumdawng pakhat a si. A hmin cu Marcopolo a si ih, anih cu Asia zin zawhin China ah sumdawng dingin a feh. Kublai Khan cun Marcopolo cu a ngainatzawng tak a rak si ruangah bawi dinhmun ah a dinter. Italy a thlen a kirsal hnuah Italian-pawl sim dingin a thlennak Ram ih thil danglam a hmuh mi thuhla cu cabu in a ngan; a ram mipawl an hnih a suak sapbai. Sumpai hrangah cahnah an hmandanpawl le China lungdum an urdanpawl cu zoin an zum ding! Culaiah Italian-pawl hrangah cahnah

Leitlun Thuanthu Tawi

paisa le lungmeihawl thuhla tivek cu vawi khat hman an rak thei dah lo. Marcopolo cu Italy ah tidai lamzin in a kir ih, Singapore hel in, a fehnak lawng lamzin a suaisak. Kublai Khan ih ro cotupawl cun China cu kum reipi an run uk. Cupawl cu *Yan* cithlah san tiin an ko.

.....

INDIA IH UM MONGOL-PAWL

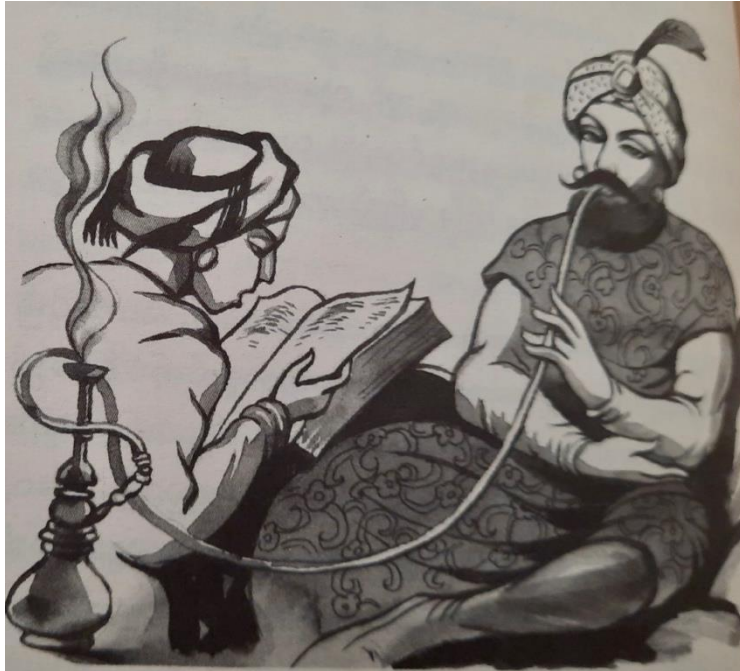
Kublai Khan a thih hnuah China Ram lengih um Mongol Ram cu uktu dangdangpawl hnuaiiah an ðendarhaw thluh. India mipawl cun Mongol-pawl cu Himalaya tlangtluan lehlam ih um misualpawl tiin an rak thei men. A cancan ah nelrawn ih um Indian-pawl do dingin tlangtluanpawl fehtlangih ra ðheu mi an si.

Genghis Khan a um nawn lo hnu kum 200 hrawng a rei tikah Mongol-pawl cu India ah umhmun an khuar thawk. An hruaitu cu Baba a si ih, amah cu Genghis Khan hrinhnam a si. A pupa lepawl vekin siangpahrang si a duh ve ruangah nelrawn hmunpawl a do thawk ih, India siangpahrang pakhat a neh. Cui siangpahrang cun a cakzet mi sai ralkappi a nei. Baba khal cun a cakzet mi rang ralkappawl le Europe-pawl hnen ihsin a ngah mi meithalpawl a rak nei ve. Cuihnuah Baba cun amah le amah cu siangpahrang tiin a phuangaw. India saklam ah a thuneihsak hngetter dingin a do peh vivo.

Baba a thih hnuah a fapa Humaran cu ralpawl kut ihsin a tlansuak. Mago (Mongol hnampawl India ih an din mi ramuk cu *Mago empire* ti'n an ko) thuneihsak cu kum reipi tiang a tlaniam. Netabikah Baba ih tupa Akaba in siangpahrang tohkham a run luah ih, anih cun India saklam hmuahhmuah ih siangpahrang a ti-aw. Akaba cu a ropizet mi siangpahrang pakhat a si ih, kum 13 a ti ah siangpahrang a ðuan thawk; a aiawh ih uktu pakhat in a uk bawm. Kum 17 ah cupa cu Makka ah a thlah ih, amah rori in Rampi a uk thawk.

Leitlun Thuanthu Tawi

Akaba kut hnuaiyah a ramuk a kauh vivo theinak ding beisei in ral a do peh vivo. India saklam hmuahhmuah cun a thu an ngai. Anih cun ukawknak dan tha a tuah ih, a uk sungah remdaihnak a thlenter. Rampawl cu ramthen tuahin a uk nan, siah lawngte a dil hai lemlo. Thil sual a tuahpawl lawngte a mawitawkin hremnak a pe, cin le dan khal thaten a ngan.

Akaba Siangpahrang (Lal kum CE 1555-1605)

Akaba cun ruahnak thazet a nei, cucu amah le amah cu Ram mipawl parih thuneitu lawngah ruataw loin Rampi remthatu ah a ruataw. Muslim a si nan a rualpi thabikpawl cu Hindu-pawl an si ih, Hindu pathian nu khal a nei ve. A Ramuk sungah sakhaw biaknak cu zalenzetin a tuah. Sakhaw dangdang ah miṭha zetzet an um vekin Hindu le Muslim-pawl lak khalah miṭha an

Leitlun Thuanthu Tawi

um ve ding ti a zum. Ram mipawl cu amah riantu siter a duh hai. A upat tikah sakhua lam thu a ruat vivo ih, minung zate ih pawm thei ding mi sakhaw thar pakhat a hawl, asinan a hmu thei lo. Akaba cun rualpi le thurawn petu tamzet a nei ih, Tlawngkai Ni li (*Thursday*) zanah an tawngaw theu. An tawnawk tikah fimthiamnak thuhla lam an reltlang theu. Akaba cu casiar le ngan lam a thiam lo nan fimthiamnak duh mi a si ih, a tohmun ah ca a phunphun an siarsak theu. A thluak khal a tha zet. Cazohnak innpi (*calaibuk*) pakhat a dinsuak. Fimthiamnak nei tam le cangantupawl in cabupawl an ngan, zukuai thiampawl in zuk an suai. Cui cabupawl lakih a hrekkhat cu tuini tiang hmuh ding an um lai.

Akaba cu mi zaidam le nunmemzet a si laiah sualralnak cu a hua lawlaw. Ziangmawcan te ah a sualral zet mi Mongo vekin a ra um duak theu nan, a rei hlanah cui ziaza cu a hlawnsal mai. Khristian khualtlawng mi pakhat ih a hmingsinnak vek asile, “Siangpahrang pa cu a thin a heng ve zet theu. Asinan a thin a daih hnuah cun a thin a rak heng ti hman theih a theih nawn lo, ziangahatile, a thinheng can hi reilote sung lawng a si ih, hmakhatte ah a hlosal theu,” tiin a ngan.

Akaba cu India Uktu siangpahrangpawl lakih miropi pakhat a si nan, a fapa Jehan Jar cu a pa vek a si lo. Cuticun huham cahnak nasazet thawi a rak eng mawizet mi, Mongol thuneihnak cu nuamteten a cem cuahco ih, Europe-pawl khalin India ah umhmun an khuar ve thlang.

∴

**KHUAHLAN FIMTHIAMNAK
PHAWRHSALDAN
(*Fimvar San*)**

Tu ah cun dunglam kan kir deusals a tul ding. Hi san ah cun Europe ah ruahnak thar le hmuhdan tharpawl an ra suak. Cu mi cu *ihthat lai, hung thangharh* vek a si. Curuangah cui san cu a *thartersalnak*, lole, *renaissance* tiin an ko.

Culaiah Italy le hmun dangdang ah khuahlan laiih fiamthiamnakpawl an phawrhsuaksal ih, an zingzawi ciamco. Fimthiamnak duhtupawl cun cupawl cu an bawm ve. Baba siangpahrang India a thlen hlan kum 50 hrawngah Constantinople khawpi cu Turkey-pawl in an la. Cuihnuah Genghis Khan ih Mongo ralkappawl in an dosuak leh ih, Asia Minor ah ramuk (*empire*) pakhat an rak din. Tui canah cun khuahlan pipupawl ih fimthiamnakpawl mangtu, Grik calaipawl zir rerotupawl umnak Constantinople Khawpi cu Mongol-pawlin an la. Cuveten an lak mi Khawpi ihsin cangvaihnakpi pakhat a ra suak, mifimthiampawl in an zirnakpawl an tansan ih, an casiarnakpawl khal an kengteli thluh. Mi tampi Italy ah an feh ih, Italy Khawpipawl ih um fimthiamnak hawl duhtupawl in cui mifimpawl cu an rak hmuak.

Italian-pawl cun khuahlan Grik-pawl ih khawruahdan le an thil tuahdanpawl tla a thar in an vun mangsuaksal. Hi thupawl hi an rak hngilhnak a rak rei man zo, biakinn ih sim mi thuhla malte lawng an cing. Tu ah cun an nunphung le calaipawl an run thlengsal,

Leitlun Thuanthu Tawi

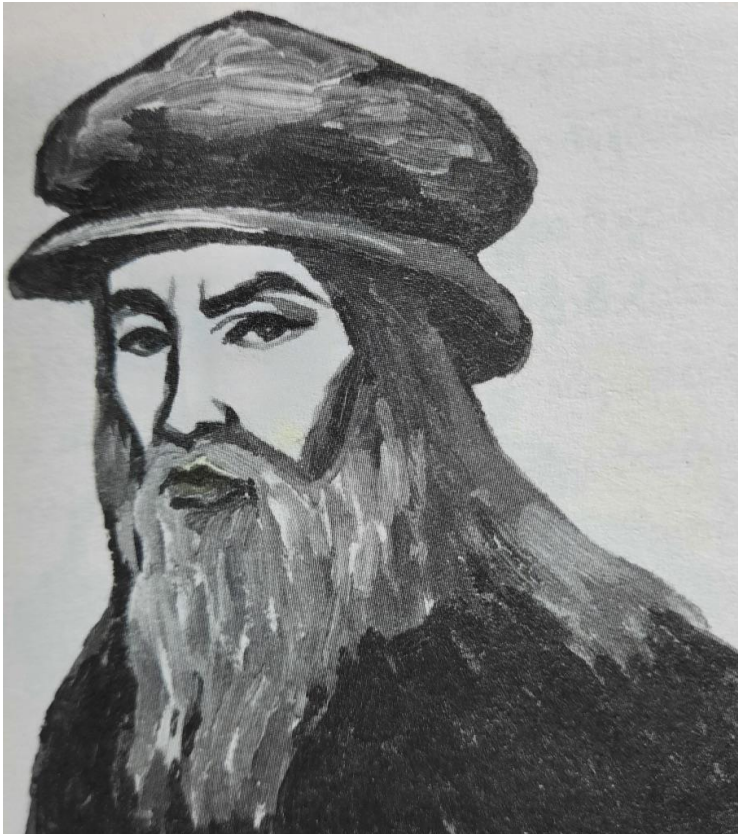
an calai hlunpawl an siarsal ih, cupawl cu Latin ɽawngi let in, cabu tharpawl ah an suah ciamco.

Mi tinin cui fimthiamnakpawl cu an rak hahio ve cio a si hmang, Italy Khawpipawl ah phunsang tlawng (*university*) an din cupco. Europe Ram, hmun dangdang ihsin fimthiamnak zir dingin cui hmun ah an ra thleng supso. Ziangtinkim a danglam thlang, zukuai thiampawl in Grik-pawl kuthnu mawimawipawl zohin le, cuhnakih mawi le ɽa zukpawl an suai ciamco. Innsak thiampawl khalin khuahlan inn sakdanpawl zingawisal in, Grik pathian biaknak innpawl cu pianhmang thar in an sak thlang. Thilsalh thiampawl in dungnungumzet thil lem tetepawl an salh thawk.

Culaiih minungpawl cu thiamnak pakhat khat parah thiamhleice nei in, minasa le hminthang an rak um lem lo, cuhnakin ei le in le nawmcenak a phunphun an rak ngaina; lam le khir an duh. Hisi hi cun sii lam thiammnak le awnmawi lam an zir, arsipawl an zoh, Grik ɽawng, Latin ɽawngpawl hmangin biazai a phunphun an ngan. Hipawl hmuahhmuah a tuah thluhtu mi pakhat a um ding. Cupawl hmuahhmuah tuahnak dingah canɽa a neih cu ɽangkai zetin a hmang.

Mifimthiam bikpawl lakih pakhat a si mi cu Leonardo da Vinci a si ih, amah cu zukuai thiam a si; a zukuai mipawl tla cu tuisan tiang an hmin a thang zet lai. Leonardo cun awnmawi a phunphun a tum thiam, hla khal a sak thei. A danglam zet mi cu *maths* (tinchia) khal a thiam zet, tisakhu thawi hman mi cet tuah hman a rak tumtah. Vanzam le tangphawlawngpawl tuah thei ding khalin a rak zuam. Hipawl tuahdan ding zukpawl

Leitlun Thuanthu Tawi

Leonardo da Vinci (1452-1519)

a rak suai thluh ih, a tanta. A suangtuah mipawl a tuahsuak man nawn lo ziangah tile, cuvek tuah thei ding cun cetlam thilri le thiamnakpawl a tul lai. Cui thiamnakpawl cu tulai san lawngah an run nei fangfang.

Culaiah cun arsi zohnak lam a rak larzet ih, mi tinin leilungpi cu thil hmuahhmuah (*universe*) ih a laifang ah a um ih, Ni in leilungpi a hel tiin an rak zum. Asinan, sii lam thiamnak zir dingih Italy ra thleng,

Leitlun Thuanthu Tawi

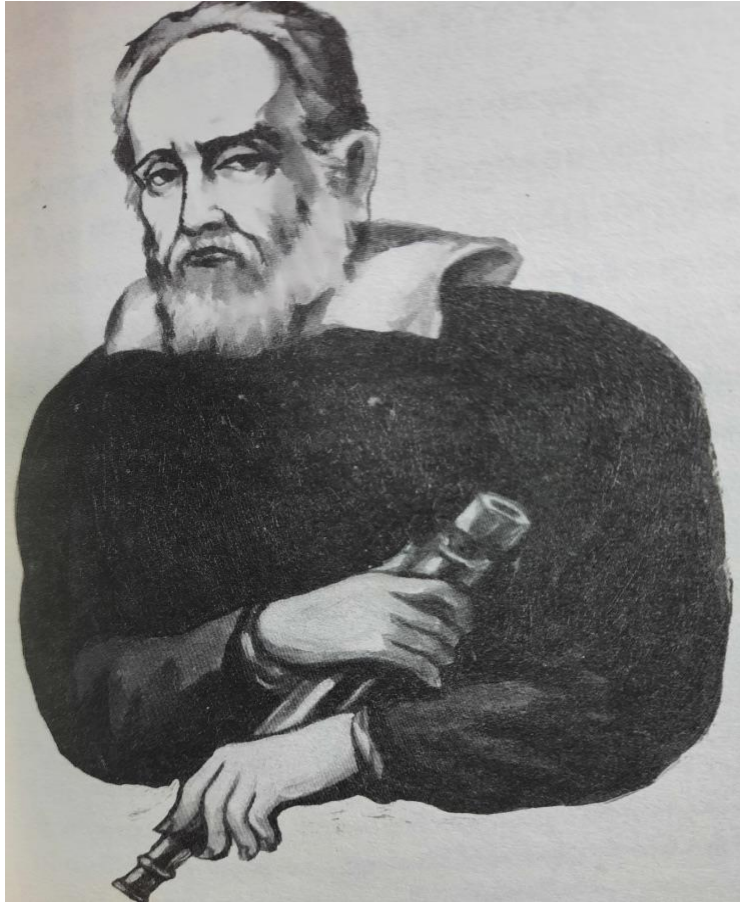
Nicolous Copernicus (1473-1543)

Nicolous Copernicus cun cui hmuhdan cu a dik lo thu a hmusuak. Leilungpi in Ni a helsawn thu a hmusuak. Cu mi cu a dik a si ti langternak dingah cabu pakhat a ngan. Cui cabu cu a thih hnu lawngah an suah. Mipawl in cui cabu siar ding an hupphurh zet. Cui canah Galileo Galilei ti mi Italian mi pakhat cun a bangrep mi thuhla a zingzawi ve. Hi mino pate cun zukuai thiam si a duh ih, a thiam khal a thiam zet ngai. Asinan, a pa in amah cu sii lam thiamnak a zirter.

Ni khatah Galileo cun *geometry* zirnak pakhat a theingah ih, a phur phah nasa. Anih cun sii lam thiamnak cu a zir peh. *Maths* (tinchia) lam khalah professor a si tiang a zir. Cuihnuah mi tamzet ih zum mi thil tampi cu an dik lo thu mi tin hnenah a sim in, a zirh hai. Anih cun khawcawnnak inn sang tlunah kai in, pianghmang bangaw nan, a rih lam bangaw lo mi thil pahnih cu leilung parih an tlak tikah an thleng tlang ti mi a hmuh hai. Mi hmuahhmuah an mang a

Leitlun Thuanthu Tawi

bang zet. Anihpawl cu a ritsawn mi cu a tla cakdeuh ding ti'n an zum. Anih cun biakinn sungih a sualaw rero mi mei-inn a hmu ih, thil a ding le ding lo tah nak, *chainti* (Kawl tawng) a vun ruatsuak. Lehnnu ah cun cui *chaintii* cu nazi tuahnak ah a hman theih ding ti a hmu suak.

Galileo Galilei (1564-1642)

Leitlun Thuanthu Tawi

Asinan anih cun arsi lam thu a ngaina bik a si hman, zan tinten arsi thuhla a zingzawi. Hlapi zohnak durbin (*telescope*) a tuah ih van lam a zoh thawk. Khuahlan mipawl ih theih hrih lo mi thil tamzet a hmusuak. Mit menmen ih hmuh theih lo mi arsipawl tamzet an um. *Galaxy* tiih kawh mi *milky way* cu arsipawl umkhawmnak hmunpi a si ih, thlapi parah tlangpawl an um, cuihnuah Jupiter a hel rerotu thlapipawl tamzet an um thupawl a hmusuak. ‘Thlapi’ in leilungpi a hel vekin a si.

Cuihnuah anih cun cabu pakhat a ngan ih, cui cabu ah cun leilungpi a herawk cun sun le zan a canter thu le cui leilungpi cun Ni a hel rero thupawl an si. Fimthiamnak hawltupawl in hi ruahnak tharpawl cu nasazetin an hawlbet rero nan, mi hrekkhat cun cui thuhlapawl cu sakhaw lam zirhdan thawn an kalhaw tiin an ñih riangri. Galileo parah thu hnaihnaawk an hawl ih, a heknak ding an ngaihtuah. Galelio cun a ngan mi cabupawl cu a zum taktak ruangih a ngan mi an si lo ruangah neta ah “ka ngan nawn lo ding” tiin ngaidam a dilsal.

Asinan, ziangvek, zovek hmanin hi ruahnak tharpawl hi an kham thei lo, cabu ih suah mipawl cu kut rori in an ngan kirsal. Cuihnu ah cabupawl cu a thawng telin an suah. Europe Ram hmuahhmuah deuhthaw khal a ñhangphawk thluh.

Nithla. Constantinople Khawpi a siat CE 1453.

:::::

HMUHSUAH MIPAWL

Italy ah fimthiamnak tharpawl an zir rero laiah mi hrekkhat cun tipithuanthum par ihsin thil dangdang thuhla hliakhlai dingin an pawksuak ve. An hawl hmuhsuah mipawl cu zanmang hnakin an danglam tuk lawmmam ih, mangbangza ngaingai a si. Kum reipi tiang India le Europe karlakah sumdawnnak an rak nei. Nisuahnak lamih ei-in ih telh mi rimhmuipawl, a mawizet mi hnipuanpawl, zialphah le thilri dangpawl cu Arab lawngpawl thawn Persia Tiva tuan, asilole, Tipi Sen ah an phur.

Cutawk ihsin vunnel zin zawhieh khualtlawngpawl in cupawl cu an phur ih, tikulh tuanpawl an fehtlangpi. Cuihnuah Italian sumdawngpawl in an thiar leh ih, Europe Ram tuanah an zuarsawng vivo. A cancan ah Marcopolo vekih miraltha khualtlawngpawl cu China, asilole, India ah leilam zin in an rak feh thung. Asinan, a tlangpithuin Italian sumdawngpawl in tipikap tuan, vunnel zinih khualtlawngpawl hnen ihsin thilripawl an rak thiar ve.

Cuihnuah Turkey-pawl in vunnel zinih khualtlawngpawl cu an do thawk ih, an thilripawl an laksak. Curuangah, mipawl in India fehdan ding lamzin thar hawl hmuh an tum. Culai takah “santhar ruahnak” in lawngtopawl tamzet a rak bawm hai. Arsi zohthiampawl in lawngpawl fehnak ding lamzin hmuh theitu cet thil tharpawl an tuahsuak ih, lawngtopawl cun tikap ihsi a hlatnak hmun tiang arsi eng tul nawn loin an fehnak ding an hmuthei thlang.

Leitlun Thuanthu Tawi

Mi dangpawl in lamzin fehnak ramzukpawl thaten an suai ih, khualtlawng dangpawl le Marcopolo hnen ih si an theih mipawl an suai bet. Tidai lam *captain*-pawl ih theihkauhnakpawl an kawmkhawm thluh. Cuihnuah khuahlan Grik fimthiamnakpawl khal an zingzawi bet. Leilungpi cu a phengpi ti ruahnak ihsin a hlum ti'n an hmusuahsal ruangah leilungpi zuk khal a tharin an suai. Santhar ruahnak a thlen hlanah cun leilung phengpi zuk, a laiah Rom khawpi retih an suai mi hnihsuakza leilung zukpawl lawng an rak hmu. Cuihnuah a thadeuh mi leilungpi zukpawl an run suaisal. Culaiah, diklonak pakhatte a um lai, America thuhla zohmanin an thei hrih lo. Atlantic tipithuanthum ih lehlam ah China Ram an umter.

Portugal-pawl cu tidai lam khualtlawnnak ih thiamzetpawl an si ih, a Ram cu Italian khawpipawl ih a hlat zetnak Atlantic tipithuanthum kiangah a um. A rei hlanah an siangpahrang cu Spain Ram lengih um Moslames ah a va feh. Africa saklam ih um Moris ram khal a la ih, tu ah cun Portugal-pawl cu thlanglam ih feh ding le Africa lam zingzawi ding in an ruatcat. Henry tiih kawh mi siangpahrang fapa cun a mawizet mi tipi cawnnak inn mawizet a sak.

Tidai lam zingawi dingin le hmunram hawl dingin lawngpipawl kum tinte a thlahsuak. Europe ih um a mithiam bikpawl hnenah ca a kuat ih, cupawl hnen ihsin ramzuk tharpawl a suai. Hi a thilti mipawl hin a lawngpawl hrangah thathnemnak tampi a pe. Kum 1486 ah Bartholomeodis tiih kawh mi Portugal lawng captain cu Africa Ram, tlanglam zimah a thleng. A thihnungumzet mi nikhua ruangah cui hmun cu *thlipi zim* tiah hmin a pe. Asinan, Portugal siangpahrang cun

Leitlun Thuanthu Tawi

cui hmun cu *kokhup* tiin hmin a pesal. Tui canah cun Christopher Columbus ti mi Italian lawngto pakhat cun tipar fehnak ding lamzinpawl a ruatsuak. Ramzuk tamzet a zoh ih, lawng hnaṭuan tam zet thawn a tawngkhawmaw ih, thuhla an relkhawm. Atlantic tipithuanthum tanih feh asile India thlen a theih ding ti a zumhngat. Africa hel ih feh hnakin hi lamzin (tidai par) hi a awlsawn ding ti'n a ruat.

Columbus cun ngun le lawngpawl a ngah thei beisei in Portugal ihsin a pawksuak, asinan, Portugal siangpahrang in cucu a rak ngaihsak lo tlunah England siangpahrang khalin bawm a tum lo. Cuihnuah Spain siangpahrang in Columbus cu *captian* dinhmun ah ret in, lawngpawl a pe. Ni khatah Columbus cu lawngte pathum thawn a thuanthu ropi ih a khualtlawnnak cu a thawk thlang. Zohman ih thlen hrih lonak, feh hrih lonak tiparpawl ih khualtlawnnak cun a lawng hnaṭuantupawl thin a phangter zet. Asinan, Columbus cu miralṭha a si ih, a milaipawl khal an khualtlawn peh vivo thei dingin a lem thei hai. Netabik ah zarhkar kar kua rori a rei hnu, zing khatah meisa eng an hmu tariai. Columbus cu a lungawi nasa, India ah a thleng tiin a ruataw. Columbus cun a hruai mi lakih a hrekkhatpawl tanin Spain lamah a kirsal. Amah cu lawmpinak thilripawl tamzet an pe, *India fehnak lamzin thar a hmu* tiin a thih tiang a zum ta, asinan, a rak hmuh misawn cu ramthar America a rak siziar.

Leitlun Thuanthu Tawi

Christopher Columbus

Columbus ih thuhlapawl cu Portugal ih a thlen tikah siangpahrang in a lawngpawl cu tipar khualtlawnnak ah a thlahsal. Kum nga a rei hnuah Vasco da Gama thawn Portugal lawng hrekkhat cun Kokhup zim helin an feh ih, India Ram ih Calicat Khua ah an thleng. Arab sumdawngpawl in Protugal lawng khualtlawngpawl cu an ngaih lo, a san cu sumdawnnak hmuahhmuah anmai uk thluh an duh ruangah a si.

Leitlun Thuanthu Tawi

Curuangah Portugal-pawl dawisuak dingin an zuam nasa nan, Portugal-pawl cun lawng dangpawl an thlahbet ciamco ih, India ram Goa Khua ah an um thawk.

Annihpawl cu nisuahnak lamah an feh bet vivo ih, Dutch nisuahnak lam India tikulh timi Spice tikulh ah umhmun an khuar. China Ram Macoa tikulh ah sumdawnnak hmun pakhat an din. A pawimawh zet mi lawngcawlnak cu Malacca a si ih, Khaw uktu Alabukun ih sak mi purang siatpawl khal tutiang hmuh a theihin an um lai.

Portugal-pawl cun India tipar lam fehnak zin thar tiangin ukneh vivo an duh lai nan, an ti thei ngaingai lo. A rei hlanah Dutch, France le English-pawl khalin an lawngpawl an rak thlah ve. Hi Rampawl hin India le nisuahnak lam hmunpawl ah sumdawnnak hmunpawl an din vivo.

Khuahlan ah Europe-pawl cun India le China thuhla danglamzet an thei theu nan, sumdawngpawl thilri lawng an la theu. Tu ah cun nisuaknak lam khalah Europe-pawl umhmun an khuar thlang. Sumdawng lawngpawl cu kum tinten a feh le a tlung an sulpelaw ringring thlang. Mipawl cun leilungpi tumdan le leilungpi ih um miphunpawl thawi pehparaw mi ruahnak le hmuhdan tharpawl an sarsuak vivo.

Nithla. Gokkhup zik an hmu 1486

Columbus in America a hmusuak 1492

Vasco da Gama India a thleng 1498

:::::

**CHARLES SIANGPAHRANG V-NAK LE
PROTESTANT-PAWL**

Columbus in America Ram a hmuhsuak tikah Spain siangpahrang, Phillip (1556-1598) in cui ram hmuahhmuah cu lak a duh. America ramthen pumpi cu amai kut hnuai ram si dingin a ralkappawl le uktupawl a thlah ih, Mexico an la ngaingai. Cutawk ah cun lennak le a danglamzet mi nunphungpawl an hmu. Asinan, annihpawl cun cui hmuni umpawl cu sualralzetin an tuah, an khuapawl an urkang, sui le ngunpawl cu Spain ih kuat dingin an la. Tipithuanthum tan in Chille le Peru khal an la. Spain-pawl cun a suikhur le ngunkhur tamzet an hmu ih, cui hmunpawl ih hnañuan dingih rak um cia American-pawl an duh na lo cingin an fial. Kum tinten sui, ngun le lungmankhungpawl a khatih tel mi thilri thiar lawngpipawl cu Spain siangpahrang hnenah an kuat ðheu. American-pawl cu ðihnungumzet mi natnak ruangah khursung suak thil an laihnak ah mi tampi an thi. Cutikah Africa ih Kappali tikulh ih salpawl an ðuanter.

Tu ah cun hi sui hin Spain cu lian dingin a tuah thei ti theih a si thlang. Spain-pawl in ram dang ih si ra mi thil hmuahhmuah an lei thei thluh. Mi tamzet cun len duh ah Spain ah an ra nan, ram dangpawl cun an nahsik. Annihpawl khalin suikhurpawl neih an duh ve ruangah an ralkappawl cu America ah an thlah. Dutch, France le Mirangpawl cun an lawngpawl cu America nitlaknak India tikulh lam panin an pawk ih, Spain lawngpawl khal an do, an lennakpawl an ruksak.

Leitlun Thuanthu Tawi

Spain-pawl in Mirangpawl cu tipar suamhmangpawl ti'n an ko. Can rei hnuah an Ram pahnih karlakah doawknak a suak. Cui canah Spain siangpahrang cu a hmin a thang zet, amah cu Charles Siangpahrang V-nak (1519-1556) ti'n an ko. Spain Ram zaten a uk thluh tlunah, Belgium le Holland Rampawl khal an langah. Cupawl cu lei niamnak lam, hmunrawn ram an si ruangah *hnuailam rampawl* ti'n an ko. Cuitlunah, Germany ramthen hrekkhat khal a labet thocho. Cui hmunram zatepawl ah cun Charles cu sakhaw kilkhawitu Rom Ramuk siangpahrang ah an hril. Curuangah, amah cu ziangtlukih mi thupi a si ti a theihtheih.

Asinan, amah cu a hlim lem lo, a di a riam thei hrih lo ziangatle, duh mi tam zet a nei lai. Charles cun Rampi pakhat nanana cu thaten a uk thei nan tamdeuh a hung neih cun thaten a kilkhawi thei lo. Cuihnuah buainak dang pakhat a ra suaksal, cucu ziang a si ti le, khawruahnak thar sanih an thil hmuhsuah mipawl cu a hlan hnakin ruahnak a danglamter ngaingai. Mi tinin thu dangdang an sut thlang, a hlanih thudik tiih pawm mi thuhlapawl cu reilote ah an danglam zutzo, cu mipawl par khalah thusuhnak a suak cingcing.

Hi thusuhnakpawl cun fimthiamnak lamih thu theihkauhnak a neither sinsin ih, cui theihkauhnakpawl cun nitlagnak lam ram hawl dingin a bawm, Galileo cu arsipawl hawl thei dingin a bawm. Asinan mipawl cun an sakhaw thuhlapawl thu thawi a pehpar mi thusuhnak an tuah tikah buainak a um thawk.

Buainak tum bik pakhat cu Germany Ram ihsin a suak. Martin Luther (1483-1546) tiih kawh mi sakhaw lam

Leitlun Thuanthu Tawi

Spainpawl in a Ram neitupawl an sawrdan

hruaitu upa pakhat cun biakinn ih zirh mi thuhlapawl cu thusuhnak a nei thlang. Cuihnuah zirhnak hrekhatpawl cu an dik lo ih, mi hrekhat ih zum mi thuhlapawl khal cu an dik ngaingai lo ti thu a sim thawk. Hi mi hin biakinn ih hruaitupawl an thin a hengter, asinan Luther cu hremnak an pe thei lo, ziangatile, Germany siangpahrang fapa in a run. Nuamteten Germany siangpahrang fapa ih sungkuapawl cu Luther ih lamah an tang linglet ih, a rei hlanah biakinn hlunpi ihsin an suak. Rom ih um Pope ih thu an ngai nawn lo, a thu khal an thlun duh nawn lo. Cuvekih an thenawknak cu *sakhaw thleng danglamnak* ti'n an ko.

Charles cu Ramuktu pakhat asinan Germany ah cun huham a neih ngaingai lo ruangah anih cun sakhaw lam thleng danglamnak cu a kham thei lo. Asinan cui cangvaihnak cu amai Ram sung mi ih an run tawn taktak tikah cun a thin a heng nasa. Hnuailam

Leitlun Thuanthu Tawi

Rampawl ihsin mi hrekkhat cu sakhaw lam ruahnak le hmuhdan tharpawl ah an thinlung an pe thluh. Cupawl cu zalenzet mipawl an si ih, an khawpi lianzetpawl khal sumdawngpawl in an uk. A cancan le siangpahrang ih thusuah hman an thlun duh lo. Charles cun hi cangvaihnak kham dingin a zuam nasa nan, a hlawhsam cingcing. Netabikah a huham le a cahnak zaten cem in, biakinn pakhat ah daiten a cawl hahdam lanta. Cuihnuah hnuilam rampawl cu then hnihah an thenaw. Spain siangpahrang tiih theih mi Phillip cun a Ram mipawl cu a thu thlunter dingin thazang hmangin a zuam. Asinan, Spain a rak huatu England siangpahrang bawinu Elizabeth in cui Ram mipawl cu a rak bawm. Mirangpawl khalin sakhua thleng danglamnak an rak peh congah ve. Curuangah netabikah cun hnuailam rampawl le saklam rampawl cu thenaw lawlaw in an zalen thlang, cui Ram cu Holand tiin an ko. Cutawkih um Dutch mipunpawl cu lawngto le thilri dang hmangih sumdawngpawl an si ih, a rei hlanah annihpawl cun an ram lak mi Spice tikulhpawl umnak nisuahnak India tikulhpawl ih mi thupizet ah an ra cang.

Germany khalah khatlam khatlam kum 30 sung lai elawknak a um nan, nehtu khal an um cuang lo. Curuangah, Germay ih lehlam cu khuahlan sakhua (Roman Catholic) be mi an si ih, a dang lehlam ah Protestant tiih kawh mi sakhaw thar pakhat an pawk thung. Santhar ruahnak ihsi ra suak mi sakhaw thleng danglamknak cun Europe cu Catholic le Protestant tiin then hnihah an thenawkter. Cuihnu kum reipi tiangah lehlam le lehlam an huaaw ih, doawk an man ringring. Asinan neta lamah cun an huatawnakpawl an hngilh thluhsal.

**SIANGPAHRANG LOUIS 14-NAK LE
FRANCE RAM**

Europe Ram ih Khristianpawl cu an zaten sakhua kilkhawitu Rom Ramuk sungah an um ti a si theu, asinan hihi thungai si loin, saduhthah men a si. Siangpahrang Charles V-nak kut hnuaiyah cui ruahnakpawl an hlo zikte. Siangpahrangpawl ih uk mi Europe Rampawl cu cozah nei ih ukawknak Rampawl ah an cang thlang. Cupawl lakih a cak bik mi cu France Ram a si ih, cuihnuah America lamah Ram tampi va uknektu Spain le nisuahnak lam India tikulh lam uknehtu Portugal-pawl an si. Tu ah cun England khalin America ih um Spain le nisuahnak lam Portugal-pawl a zuam ngam thlang. Italy le Germany cu a dangdang ten an rak um hrih lo, siangpahrang fapapawl, khaw neitupawl ih uk mi siangpahrangpawl ih uk thenpawl an rak si. Sakhua lam kilkhawitu Rom Ramuktupawl khawruahnak le pawmdanpawl in a ciahneh lai hai.

Culaiih a cak bik mi cu France siangpahrang Louis 14-nak a si. Louis cu siangpahrang Charles V-nak hnuah kum rei nawn a nungdam bet lai. Ram sung doawknak ruangah Rampi a thendarhawk thluh hnuah siangpahrang dinhmun a ngah. Siangpahrang a tuan thawkah Charles cu kum nga lawng a rak si ih, amah le amah cak dingin a tuahaw ih, a rampawl khal a thu a ngaiter.

Louis in Rampi cu a kauhbet deuhdeuh ih, Rhine Tiva cu France ramri ih ret a duh. Curuangah, ramri thu ah

Leitlun Thuanthu Tawi

buainak in doawknakpawl a suahter. Hmunram tam zet cu amai Ram ah a thunlut nan, a duhzat a ngah hrih lo; ahleicein Dutch-pawl cun mai Ram kilkhawinak an rak nei tha ih, an ral a thazet. Cupawl cu Mirangpawl in an rak bawm. Mirangpawl cun France-pawl an cah vivo an duh lo.

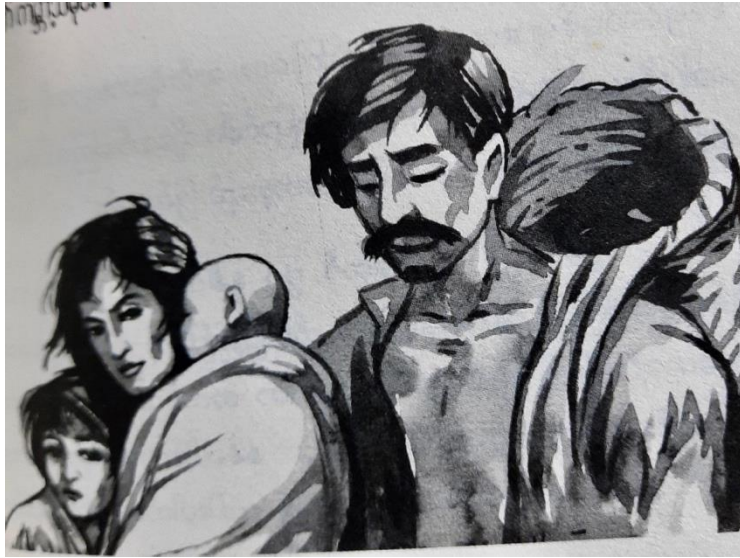
Siangpahrang Louis 14-nak

Louis cun a ralkap cu a ngaihsak zet ih, leilungtlun ih ralkap thabik si dingin a tuah hai; lawngpawl a sak, a cakzet mi tipar ralkap burpi a nei. Asinan, sumpai cu nasazetin a cem pah. Tlanguak upapawl in siah tamdeuh in an khawn tikah sumdawngpawl in harsatnak an tawng, mifarahpawl cu an harsa sinsin. Louis in France ram thazang cahnak dingih a tuahnak

Leitlun Thuanthu Tawi

cun a Ram cu siatnak lamah a hruailut riangri, khaw tinih pehtlaitawknakpawl khal an siat thluh.

Louis cun siangpahrang pakhat a sinak cu uangawzetin, thuamhnaw thātha a hruk ih, a lu parah sam lem a bun ringring. Zinglam a thang ihsin zan a ih tiangah a kiangah ram thuhla lamih thurawn upapawl an um ringring. Loui cun Paris khaw kiang Versailles ah a ropizet mi siangpahrang innpi a sak ih, a Ram sungih milianpawl cu a hnenah a ra tlawnter hai theu. An zate in a tle mawi serhso zet mi hnipuanpawl an hruh thluh. Innpi sungih nun cu nuam an ti nasa nan, a Ram mipawl cu an farahnak a zual sinsin, ei le in an

Louis 14th san laiih mipi an rettheidan

harsa ih, di inn sete hnuaiah an khawsa. Cui dinhmunpawl cu uktupawl in an ngaihsak duh lo. Farahpawl cu hmuhsuam in, “uicopawl” tiin an ko men. Asinan, th̄h a nungzet mi ni le thla a ra thleng zik

Leitlun Thuanthu Tawi

cuahco mai. Louis cu kum 77 a ti ah a thi ih, doawk ruangih a siat mi Rampi cu a tanta. Milianpawl ih nekrawk tuar mi hnatuantu le retheizet ih hna a tuantu lothlopawl khal a tanta hai. Cuihnu kum 70 hrawngah siangpahrang uknak hlawn in, president uknak a ra suak.

Nithla. Louis 14-nak in, CE 1661 ihsin 1715 tiang France a uk.

.....

NAPOLEON

Louis 14-nak a thih hnu kum 70 hnuah cun amai Rammi, a hrinhnampi lakih mi in an uk thlang. Huham khal an nei zet, asinan Rampi cu sezetin a uk vivo. England Ram telin Ram dangdang thawn an doaw ih, Ramthenpawl an sung. India ih um an hmunrampawl cu Mirangpawl kutah an thleng ih, Canada khal an thlahliam. Hi doawknakpawl ih an hman mi ralthuam manah paisa tamtuk a cem. Mifarah hnaṭuantupawl cun siah tamzet an pe ih, netabikah mipipawl an harsa sinsin. Kum 1785 ah siangpahrang in kum 150 sunglai a tanta mi *parliament* cu a ko ih, nasazetih sumpai hawlsuak dingin a sim. Cuveten parliament cu Ram ukawknak le lairelnak lamzin parah an ra lutcih.

Cuihnuah parliament duh lotu French-pawl in Rampi ihsin tlansuak in, siangpahrang humhim dingin ralkappawl an khawm. Cui cangvaihnak cun French-pawl thin a hengter ih, an thinheng tuar thei loin siangpahrang lu an tan. An lakih mi pakhat in “Europe ih Ram dangpawl kan lo zuam (*challenge*) tinakah siangpahrang lu kan tan,” tiin an phuang.

Tu ah cun France cu president uknak hnuaiah a um thlang nan, Paris buainak ih teltupawl ih kawmkhawm in an uk. Ram mipawl khal an thu thlun dingin an nawr hai ih, an ṭih mi le an rinhlelh mi zokhal an that thluh. Ram mipawl in ralpawl an do thawk, ralkahdan lam zirnak a nei lopawl in ralkappawl an doneh cu a theitu hmuahmuah an mang a bang thluh.

Leitlun Thuanthu Tawi

Hi thleng danglamawk cu rinlopi ih thleng a si lo, Ram ukdan ding lamzinpawl cu khuahlan ihsin mipawl in an rak ruat zo. Ruso tiih kawh mi France mifimthiam pakhat in cabu pakhat a ngan ih, a cabu sungah “mipipawl in siangpahrang pakhat an hriltlang ding, siangpahrangpawl khalin mipipawl ih duhnak tuahsak dingin an thuneihnak an hman a tha,” tiin a tel. France parliament cun daan thar tampi an ngan. Milianpawl ih thiltitheinak an hlawnsak ih, mi zaten bangreptei um thei dingin an zuam, thiltitheinak bangrep nei ding khalin an zuam. An auaw cu “zalennak, bangawknak le unau thinsung neih,” ti a si. Cuihnuah siangpahrang uknak le Ram dangpawl duhlonak langter dingin an theihter. Siangpahrangpawl khal dawisuak dingin an sim ih, a Ram mipawl an bawm ding tiin thukamnak an pe.

Curuangah cui rampawl in France cu ral ah an hmu thlang. Rampi hruaitu ding ralkap tha a um lo ahcun France cu siat ding lawng a hmabak, asinan, culai takah Napoleon Bonaparte tiih kawh mi bawi, mino pakhat a ra suak. Amah cu Corcica Tikulh parih mirafarah sungkua ihsin ra suak a si nan Napoleon cu France ralkap zate hruaitu lubik a si.

Hi can ah France Ram ih president uknak a cem ih, France mipipawl cu thlengawknak lamih cangvaitu-pawlin hmai an hruai. Annih cun ramuk theitu ding pakhat khat an duh men a rak si; cucu Napoleon a si. Curuangah Napoleon in amah le amah France ih Emperor ah a tuahaw. Council ih ralkap mi note cu France Ram uktu a si thlang. Anih cu khuahlan siangpahrangpawl ih Varsile siangpahrang innpi ah a um.

Leitlun Thuanthu Tawi

Napoleon Bonaparte (1769 – 1821)

Napoleon cu thuanthu ih a ropibik mi ralkap a si ih, a mipawl in an duhdawzet. Ziangtinkim an tuahsak ding, an kiang ih Napoleon a feh tikah a mithmai tlun tiangih a tlai mi vate hmul lukhum le ralkap kawrcungpi sungih mi fate takte cu zoh dingin an phurzet. Annihpawl cun amah cu “ralbawi te” tiin duh kawh in an ko. A rei hlanah Napoleon ih ralkappawl cu Europe Ram sungih ralkap tha le cak bikah an cang. Anih cun Italy le Germany a la ih, cui Rampawl cu a thu hnuaiyah a ret hai. Germany ih um a ral cu siangpahrangpawl ih

Leitlun Thuanthu Tawi

uk mi Prussia Ram a si. Prussian-pawl cun Napoleon ih thiltidanpawl ruangah France-pawl an hua.

Napoleon in a doneh lo mi Ram pakhat a um, cucu England a si. England cun leilung tlunih a cak le a tum bik mi tidai lam ralkap burpi a nei. Napoleon in lawngpawl a sak tikah Nelson ih hohat mi Mirang tidai lam ralkappawl in an rak neh thluh. Asinan Mirangpawl in France ralkappawl cu leipar ah cun an neh thei ve ce lo. Cucu *whales* ngapi le *sai* doawk vekin an tahthim theu.

Mirang tidai ralkap bawi Nelson

Cuihnuah Napoleon cun Mirangpawl cu phun dangdeuhin a do. Anih cun French-pawl cu Mirang

Leitlun Thuanthu Tawi

sumdawngpawl ih thil lei lo dingin a sim hai. Cuihnuah a dang Europe Rampawl khal cutivekin a tuahter hai. England khalin France tikap lam a pan mi sumdawng lawngpawl an rak kham ve hai.

Netabikah Napoleon cun England thawi sumdawng tawnaw lo dingin Russia Ramuk thawn pehtlaihawk-nak tuah dingin thu a thencat nan, Russia in a rak el. Cutikah, Napoleon cun a ralkap cu Russia Khawpi Moscow ah a thlah. Russia-pawl cu Moscow an suahsanzawng ah khua cu meisa in an urkang ta. Napoleon khal France ah a ra tlungkir. Lam a hla tuk thawn, lamzin khal vur hlin a khat ih, a dai tuk tuar loin lamzin ah an thi hnuaihni. Cuihnuah Napoleon ih neh mi Rampawl in amah dokalh in an buai thawk thlang. Cupawl cu French-pawl phuba la duhtu Prussia in a hruaikhawm hai. Ram ropipawl doawknak ah France cu a sung tariai. A rei hlanah Napoleon cu Waterloo ah Mirang le Prussia thawn an doaw lala, hihi an doawk netabik a si ih, cuihnuah amah cu Saint Helena tikulh ah an kuat.

Napoleon cu ralkap pakhat ti men lawng a si lo, a ropizet mi Ram uktu khal a si ih, a uk mi Rampawl cu tha le felzetin a uk thei. Dan thar tamzet a ngan ih, cupawl kawmkhawm in dan hrampi sungah a khum thluh. Netabikah France Ram cu kum nga danah hruaitu thlengaw in, hril mi president hnuaiiah parliament lairelnak ih uk mi Ram ah a cang. Napoleon ih ngan ta mi danpawl khal an hmang peh vivo lai.

Nithla. France ram thlengawk thawknak 1789
Napoleon in Ram a tuk thawk 1804
Waterloo doawknak 1815

GERMANY

Germany Ram cu Europe ih a cak bik mi Ram pakhat a si ih, khuahlan ah German siangpahrang fapapawl in ramthen dangdang in an uk, hmun khatah an rak kawmkhawmaw hrih lo. Sakhaw kilkhawitu Rom Ramukpawl ih khawruahnak le pawmdanpawl in a ciahneh zet lai. German siangpahrang fapapawl khalin Rom siangpahrang si theidan ding an buaipi nasa. Asinan, annihpawl cu sungkaw khat an si ih, tawng bangaw an hmang. Zuknung le awnmawi lamih an theihdan le duhdan khal an bangaw. Asinan siangpahrang fapapawl ih uk mi ramthen tetepawl hi a zate cun zakhat tluk an um ih, cupawl cun ralkap khal an nei ciar; anmah le anmah an doaw phah theu.

Cui ramthenpawl ih a thupi bik mi ramthen cu Germany saklam ih um Prussia ramthen a si ih, a Khawpi cu Berlin a si. Cutawk ah cun tumtahnak sang zet a nei mi siangpahrangpawl khal an um. Cupawl cun huham le thazang neih tam an duh, len khal an duh ruangah can an neih tinten sumpai cem in ralkap thaṭha an khawm ciammam. An lakih siangpahrang fapa pakhat cun khansang le mituakpawl lawnglawngih din mi ralkap bur khat, micakrual a nei. Prussia-pawl cun Russia le France cu dosal lala ih, an Ram rak runsuaktu Fredrick cu an mang ringring. Prussia-pawl cun doawknak in an can an cemter nasa. Siangpahrangpawl in Berlin Khawpi cu ropitter an duh ruangah fimthiamnak lam ngainatupawl cu Berlin ih um dingin an fawrh.

Leitlun Thuanthu Tawi

Napoleon in Germany a la ih, amah rian ding le upat dingin a tuah hai. Curuangah Prussia-pawl cun Napoleon cu an hua tuk ih, dolehsal tumin cantha hngak pahin ralkap an khawlkhawm ciamco. Russia ihsin Napoleon a ra kirsal tikah Prussia cu a ralpibik an si thlang ih, netabikah Prussia-pawl cun Paris tiang an hei nawr vivo. Paris ih inn mawi zetzepawl khal siatsuah thluh an tum nan, Mirang ralbawipi Willington kiltupawl ruangah an tuah hlensuak thei lo.

French-pawl an do theh hnuah Prussia-pawl cu inn ah an tlungsal. German siangpahrang fapapawl cu a hlan

Siangpahrang fapa Bitsmat

Leitlun Thuanthu Tawi

vek thothoin a dangdangten an uk lai. Lungrualnak a um thei hrih lo, asinan, ruahnak thleng danglam duhtupawl cun Germany cu cozah pakhat hnuaiiah lungrualtei umter an duh.

Culaiiah siangpahrang fapa Bitsmat a ra suak. Amah cu Siangpahrang William 4-nak ih vuanzi a si. Germany Ram cu hmun khatih kawmkhawmaw dingin siangpahrang fapapawl in an lung a kim thei lo ti Bitsmat in a thei. Curuangah, Germany le France lakih buainak a suah tikah a lung a awi zet, doawknak thleng rori dingin a tawlrel. Cuihnu, 1870 ah doawknak a suak, German-pawl in an neh ih, Paris ah an thlengsal lala.

Bitsmat hrangah sangka a awngaw tluk a si. Anih cun Paris kiangih um Varsille siangpahrang innpi ah kokawm in khawkhannak a neihpi. Germany siangpahrang fapapawl zaten Prussia siangpahrang, William 4-nak cu Ramuktu siter an duh. Bitsmat ih sunmang cu a cangsuak ngaingai, cuisicun Germany Rampi ti a ra si thlang. Germany Ram mipawl khal a cakzet mi cozah pakhat sungah an ra tel ve thlang.

German-pawl cu doawk thiam an si lemlo nan, fimthiamnak lam an ngainasawn. Cuitlunah, leitlun huapih awnmawi lamih hminthang khal an um, khawruahnak lamih mithiam khal an tam zet. Bitsmat khalin cui fimthiamnakpawl cu thazang a pe zet. Silam thiampawl khal an um ih, inn sak lam le lettama lam khal an thiam zet. Lotlawh, thilcinnak ih hman mi sii a phunphun an tuah, thir phunphun le puakkuai thei thilpawl khal an tuah thiam zet. Cuticun Germany cun cetlam ih a thangso zet mi Rampi a si. An Ram

Leitlun Thuanthu Tawi

sungsuak thilpawl cu Ram tamzet ah an kuatdarh. An sumdawngpawl khal Ram dangdang ah fehin sum an dawng, asinan, German-pawl cun va uk mi ram dang neih an duh ve. Cutikah Africa Ram ah German-pawl ih uk mi Ram hrekkhat an um nan, an duham deuhdeuh ih, cuhnakih tam nei dingin tan an la. Lawng tumpipi an sak mi cu Mirangpawl in an rak ngaih lo, cuitlunah France khal a thin a phang. Curuangah Russia thawn rualremnak an tuah.

Germany khalin Italy cu rualpiṭha ah a tuah ve. Kum 1914 ih Leitlun Ralpi Vawi Khatnak (WW-I) a thawh tiang, kum 40 sung lai German-pawl sumdawnnak cu a ṭha zet. Asinan, cui WW-I ah cun Germany le Ram dang, a thurualpipawl hlawm khatah, England, France le an rualrempi Ram dangpawl hlawm khatah tiih doawknak picang a si. Kum li a rei hnu, 1918 ah German-pawl an sung ih, an Ram khal a siat thluh.

Neta lamah German-pawl an hung cahsal tikah an sun mi doawknak hrangah lehrul an duh. Cuilaiah Hitler ih Nazi party-pawl in sinak an co ih, a cak zet mi tipar ralkap le thli ralkappi an din. Amah thawi a rualremaw lo mi German-pawl le Jew-pawl cu ramkhelh thu le sakhaw lam thu in nasazetin an hrem hai. Cuihnuah Germany cun a kiangkap innhnen Rampawl cu pakhat hnu pakhat a la vivo ih, netabikah England le France thawn nasazetin an doawsal. Germany cun Italy thawn kawmaw in France an do. Britain le Ram dang hrekkhatpawl cu a thawk lamah cun zalennak kilkhawitu an si.

Cuihnuah Germany in Russia a do; Japan in America a do tikah doawknak picang cu leilungtlun hmun kipah a

Leitlun Thuanthu Tawi

darh vivo. Germany cu malteten an tha a mal deuhdeuh ih, netabikah cun an sung ngaingai. Khawpipawl khal cu *bomb* thlak an tuar ih, a Ram pumpi cu a ram riamriam thluh.

Germany cu then hnih ah a thenaw ih, nisuaknak Germany cu Russia in a uk ih, nitlaknak lam Germany cu Britain, France le America in an kilkhawi thung. German-pawl cun an Rampi cu an dinal rero. Nisuaknak lam le nitlaknak lam kawmkhawmawk theinak ding ni khal an hngak rero, kum 1990 ah a thlengsuak ngaingai.

Nithla. Frederick Ropi 1740-1786

France le Germany doawknak 1870

Leitlun Ralpi Vawi Khatnak 1914-1918

Leitlun Ralpi Vawi Hnihnak 1939-1945

Berlin khawkulhpi siatnak 1989

:::::

Leitlun Thuanthu Tawi

Bung 29

RUSSIA

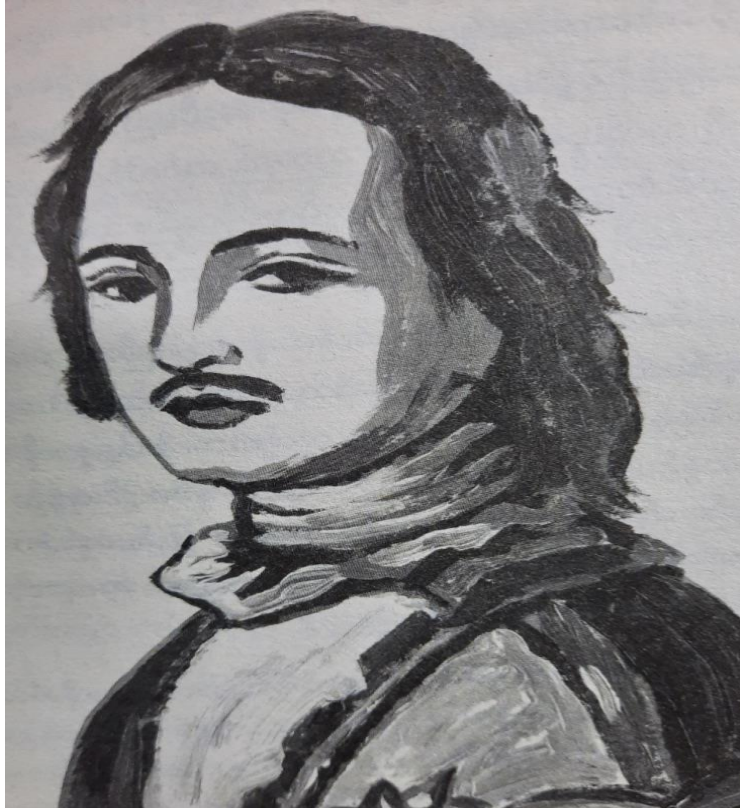
Russia Ram ziangtlukin a kau ti cu leilungpi zuk sungah nan hmu theu ko ding. Baltic Tifinriat ihsin Pacific tipithuanthum tiang a kau ih, China Ram thawn ramri daiaw an si; America thawn peng 40 hrawng hlatnak ah a um. Ram sung hmun tinkim cu hramlak thingkungpi pawl, tivapipawl le nelrawnrawl thawn an khat thluh. Thlatang ah cun tihnungum khawpin a dai zet ih, nelrawm kaupipawl cu khuahlan kum reipi lai ihsin pupapawl an rak um zo. Hi cabu ih a hmailam bung sungpawl ah khan khuahlan ih rak vakvai, miphunpawl thuhla ngan zo a si. Cui miphunpawl cu neta lamah nelrawn parah umnak hmun khuar in, lolam ah thlaicinnak an tuahhawk. Neta lamah cui hmunpawl cu Moscow in a run uk.

Russia-pawl cun an siangpahrangpawl cu “tsar” ti’n an ko ih, *tsar* siangpahrangpawl lakih langsar mi siangpahrang cu Peter a si. Anih cun England Ram ah feh in, a va zingzawi. A Ram ah nunphung lam a niam lai ruangah Europe Rampawl ah fimthiamnakpawl cu Russia Ramih phur kirsal dingin a si. Anih cun Mirang hnañuantupawl thawn lawngpawl ah hna an ñuantlang. Russia Ram a thlensal tikah ti ralkap cu amah rori in a sak thawk.

Peter le a rual le pipawl cu Ram mipawl parah an sual zet theu. Parliament a um lo ruangah an duhzawng cu dan a si cih mai. Zohman in an thu an el thei lo, annih cun Rampi cu kum reipi sung lai an kauh. Curuangah Russia-pawl cun Asia cu tan in Pacific tipithuanthum

Leitlun Thuanthu Tawi

tiang an thleng. Thlanglam ah Hiamlayas Tlang tiang, nitalaknak lamah Germany tiang an thleng. France Ram thlengawknak netalam can le Napoleon ih donak

Siangpahrang Peter (1618-1725)

neta lamah Russia dinhmun ziangvek a si ding tiin Europe-pawl in an ngaihven nasa. Cui thilpawl thlen hlanah Russia Ram thuhla zianghman an rak thei lo, fehnak ding khal a hla tuk, cuitlunah Russia-pawl ih ɬawng le an thiam fawn lo. Asinan Napoleon a dotu Tsar Alexander (1801-1825) cu mifimzet a si ih, khaw khannak felfai le tumtahnak sangzet a nei. Anih cun

Leitlun Thuanthu Tawi

Europe siangpahrangpawl hnenah a va tlawng. Berlin ah a riak ih, Paris khalah a vakkual; London ah a feh bet. Mirang cozah khalin amah cu thazetin an rak mikhual ih, ralkappawl in ropizetin an rak hmuak. Meitleu le meithalpawl an puah ih, zanriah eikhawmnak khal an tuhsak. Tsar siangpahrang cun Mirangpawl ih nawmnakpawl parah lungkimzetin Russia ah a kirsal.

A rei hlanah Russia in buainak pakhat a tawng. Russia-pawl in Constantinople cu Turk (Turkey)-pawl hnen ihsi lak an duh. Cuvekih an do ding asile Russia lawngpawl cu tipithuanthum tluan an thlen a tul ding ih, cucu Mirangpawl in an duh lo. Curuangah Mirangpawl in Turk-pawl an bawm. France khalin bawmnak a pe ve. Russia-pawl cu India thawi an naihawk ding cu Mirangpawl in an rak phang zet. Cuihleiah India tlanglak zinpawl ihsin do an tuar theu cu Mirangpawl in thaten an thei ih, tui ra dotu dingpawl cu Russia-pawl an si ding cu a ruatin an phang. Cuihleiah, England le Russia cu rualpi an si lo.

Russia in a dang buainakpawl a nei lai, cucu an Rammi tamsawn cu fimthiamnak um lonak hramlak khawte ih um lothlopawl le mifarahpawl an si. Tsar siangpahrangpawl in a phunphun in an zuam rero nan lothlopawl le hnatuantupawl ih nundan cu a thlengaw cuang lo. Cuihnuah England le French-pawl ih thleng danglamawknak a hmuh mi khawpi sung um mifimthiapawl le university tlawngtapawl in cozah thawn thuhla reltlangnak neih an duh. Asinan, tluangten an nei thei ta lo, mipi buainak le thisen suahnak ah a cang riangri.

Leitlun Thuanthu Tawi

Culaiah Russia le Japan ihsin buainak a ra suak thawk. Russia in Japan-pawl cu Manchhuria daiter an duh lo ruangah Japan cun England a kawm. Kum 1905 ah Japan in Russia a do ih, a neh. Hi buainakpawl hin Leitlun Ralpi Vawi Khatnak lam a panpi. Russia-pawl ih Tsar siangpahrang khal a bei a dawng zet. Germany dokalhtu England le France ralkappawl in Russia cu tu le tu an do leuhleuh ih, netabikah cun an thinsaunak in a daih nawn lo.

Ram thlengawk ding cangvaihnakpawl a thawk thlang, Tsar siangpahrang thah a tuar. Cutikah *Bolsevit party* in thuneihsak huham an run nei. Anmah dokalhtu pohphoh cu an thah hluahhlo mai. Russia pawlkawm cu an thiatbal thluh. Bulpak thil neih le leiram neih khal an kham thluh ih, cui an din mi cin le dan cu *communist* cin le dan tiin an ko.

Communist-pawl cun mipawl cu anmai thupek vekih an tuahter ruangah mi tampi huat an hlawh. Asinan, annih cun Rampi cu tha sinsin dingin an duh ve. Mipi harhdamnak le fimthiamnak cu thangso dingin an zuam. Cetzung thar a phunphun an din ih, kum 1941 ah German-pawl ih Russia an do tikah Russia mipipawl lungrualnak le ralthatnakpawl an hmu. WW-II a cem tikah Russia-pawl in a kiangkap Rampawl parih huham nei dingin an zuam. Culaiah Europe cu then hnihah a thenaw. Nisuahnak lamah Russia-pawl an si ih, nitlaknak lamah America le a rualpi Rampawl an si. Cui bur hnih karlakah sumdawnnak a um thei lo, asinan, rinhlelnak thawn an thin a phang ringring. Cui canpawl cu raldaih can ti'n an ko.

Nithla. Japan le Russia doawknak (1904-1905)

Leitlun Thuanthu Tawi

Russia Ram thlengawknak (1917)

Soviet Union a siatbal (1991)

.....

Leitlun Thuanthu Tawi

Bung 30

JAPAN

Japan Ram

Japan-pawl hi nisuahnak lamih tikulhpawl ah an um, hnatuan taima, milaw phunhnam an si. Khuahlan pupapawl ih thuhlapawl phawrhsuah ih, an hmuhsuah mipawl cu pawrh le uangawzetin an simsaungaw theu. Ram dangpawl thawn pehtlaiaw loin anmahte tangdangten an um. Europe-pawl China an thlen tikah

Leitlun Thuanthu Tawi

kawr tlunhruh, Jean, pakanpawl le thilri dangpawl hmangin sum an dawng rero nan, Japan-pawl thaw cun sumdawnnak an neitlang thei lo.

America Rampi a hung cah ih, a țanso vutvo tikah American sumdawng lawngpawl cun Pacific tiffinriat tluan hmuahhmuah an hrawh thluh. American sumdawngpawl in an thilripawl cu Japan ih zuar an duh ruangah American-pawl ih raldonak lawng hrekhatpawl cu Japan ah an thlah ih, sumdawnnak siang dingin an dil. A sullam cu Mirangpawl le Ram dangpawl khalin sumdawnnak neihtlang an thawk zik thlang tinak a si.

Hi mi ruangih hmualneizetih thil a thleng danglamter ding thu zohmanin an rak ruat ban lo. Asinan Japan-pawl cun cu mi cu an rak ruat in, an hmukhawlcia. Nitlaknaklam Rampawl in an thilri cu Japan-pawl an lakter asile Japan-pawl khalin a țhabik dingin an tuahsak ve thei ding ti an zum. Curuangah, nitlaknaklam thiamnak le ruahdanpawl cu zir theitawk ih zir dingin thu an țhencat. Russia siangpahrang Peter England a ra tlawng ih, a zingzawi vekin Japan tlawngtapawl khalin nitlaknaklam ah an feh ve. Cuticun pakhat hnu pakhat an ra lut ih, a thawngtel lai an tling, Europe Ram le American Ram hmun dangdang khalah an feh. A rei hlanah nitlaknaklam Rampawl ih fimthiamnakpawl cu Japan Ram sungih zir thei dingin phunsang tlawng tumpipi le tlawng țhatha an din supso. Cutikah Japan-pawl cun *science* thiamnak, *engineering* thiamnak le sii lam (*medical*) thiamnakpawl an zir surso thlang.

Leitlun Thuanthu Tawi

Japan-pawl cun ram ukawkdan khal an thleng, Europe Rampawl vekin parliament lairelnak an din ve tlunah Mirangpawl thu cawngin tidai lam ralkap khal an din thawk ve. Germany thu cawngin ralkap cu hriamhrei thaṭṭha an hman ih, ṭihnungumzet mi raldopawl ah an

Japanmi, hnatuan law zet pakhat

cang. Ram hrangih an nunnak an pek mi hi an uanawk phah zet. Japan-pawl cun America an luh hlan ihsin China Ram cu an rak hahio cia tuk zo, curuangah umnak ding hmunram tamzet an haheuh. Cutikah China thawn an doaw ngaingai ih, in an neh riai. Asinan, Russia-pawl in an hmaiah khelhin Japan-pawl cu an rak dawisuak. Cutikah Japan-pawl cu Russia parah an thin a heng zet, an neih mi Ram lak kirsal an

Leitlun Thuanthu Tawi

duh. Curuangah a hlan hnakih caksawn tidai lam ralkap an din ih, Mirang thawn rualremnak an tuah. An man veten Japan cun Russia a do ih, an neh ngaingai. Ram dangpawl an mang a bang thluh rori, a san cu nitlaknaklam Rampawl cu nisuahnaklam Ram ih a neh hmaisabiknak a si. Cuihnu ah Japan-pawl in Korea le Arthur lawngcawlhna an langahsal. WW-I ah Japan cun England le France thawi kawmaw in Germany an do nan, neta lamah China thawi an doawk tikah German Nazi thawn an kawmaw leh.

Japan ih tidai lam ralkap, lei lam ralkappawl hnakih thupisawn mi cu cetzung tharpawl an si. Japan cetzung kawmpanipawl cu England ah ra in, Langashine ih thilthitnak cetzungpawl an ra zingawi. Cuihnuah Japan ah ra tlungsal in, anmai cetzungpawl an sak thawk ih, thilri dangpawl hrang cetzung khal an sak bet vivo. Tui canah cun Japan miphunpawl cu ni khatah nazi tamzet sung hna an ùan, thlahlawh cu malte lawng an ngah. Buh an ei tam bik ih, an ram thilsuakpawl a tam ruangah an thilman a malter phah.

Curuangah Japan thilripawl cu England le Ram dang thilripawl hnakih man awlsawn in Ram tinah an zuar thei. Hihi khuahlan cet hmang Rampipawl hrangih a thupizet mi kekar pakhat a si. Japan Ram thansonak cu Ram dangpawl khalin an thin a phan phah ih, kum 1941 ah Japan-pawl cun nisuahnak lam Asia Ram pum an la thei ti'n an ruat thlang. Cuihnuah Kepti lawngcawlhna hmun (*pearl harbour*) ih um tidai lam ralkap cu rinlopi in an do. Britain le America in Japan cu ral an phuang ih, a tir lamah cun Japan raldo vanzampawl in an doneh nasa. Philippines, Malaysia, Myanmar le Indonesia Rampawl an la ih, Australia

Leitlun Thuanthu Tawi

khal lak tumin an ñihñaih ve. Cuihnuah Japan-pawl cu nuamteten an dosal ih, kum 1945 August 6 ah Japan Ram Hiroshima ah *nuclear bomb* an thlak ihsin ral kahawk cu a tawp; cui ni cu *Hiroshima Ni* tiin an kawh phah.

Japan-pawl cu calai (*literature*) lam khalah ñan an la nasa, an ñangso nasa. Amaï irawm suak rori ngan mi ca an suah lawng si loin, ñawng dang ihsin an let nasa, Jpan cu ñawng rori, anmaïawng dang ihsi cabu let tam bik an si ding ti a si. Ca an leh le an suah vekin mipi in a siar khal an siar nasa, ca an siar tam ruangah an Ram khal a ñangso dutdo vivo. Cangantu, lole, calettu in ca pakhat a leh ih, a suah hnuhnu cun tinbaw to ih leitlun helsuak theinak ding khawpin sumpai a ngah ti a si.

Nithla. America in Japan cu sumdawng dingin a nawr hai 1854

:::::

Leitlun Thuanthu Tawi

Bung 31

UNITED STATES OF AMERICA

America Ram cu leitlun Rampawl lakih an hmuhsuahnak a rei hrih lo mi Ram pakhat a si ve. Saklam America ah Mirangpawl an ra thlen tikah, Ramuk (*colony*) 13 an ra suak. Cuihnuah England thawn an lung a rual thei nawn lo ih, England ihsin an suak, *colony* 13 pawl kawmaw in America Ram an din. Culaiah mi tamsawn cu Atlantic tiffinriat le tlangtluanpipawl ih um, hmun cepther zet mi tikap

Red Indian hotu pakhat

Leitlun Thuanthu Tawi

tluanah an um. Tlangtluanpawl ih khatlam ah thlaicinnak hrangih tha ngaingai hmunrawn a um. Cu mi ih khatlam, a hlat deuhnak ah *Rocky* tlangtluanpi le Pacific tiffinriat an um. American-pawl cu cui hmunrawnpiawpawl ah fehin, umhmun an va khuar. Cui hmunrawnpiawpawl le hramlakpawl ah *Red Indian*-pawl cu ramtawi in khua an rak sa ve.

Mitharpawl an ra luh tikah ramthar an hmusuak vivo. Asinan, America Rampi a ra si hlanpi ihsin buainak pakhat a rak um. Thlanglam Rampawl ah cun nikhua a sa tuk ih, lothlopawl in Negro sal tampi an nei. Tui canah cun mi tamsawn in salpawl cu zalennak pek an duh laiah lothlopawl cun sal neih an duh lai.

Kum 1860 ah thlanglam Rampawl cu Rampi ihsin an then suak, ziangatile, sal an neih nawn lo cun hnatuantu an nei nawn lo ding ti an phang. Cutikah Ram sungah doawknak a suak ih, saklam cu Abraham Lincoln in a hruai hai. Netabikah saklampawl in thlanglampawl an neh ih, Rampi sungih um ramthenpawl cu thenaw suak loin an um ih, dan thar a tuahsal. Salpawl cu zalennak a pek ruangah tuini tiang America ah Negro tam zet an um theinak a si. Annih cu a zalen mi Rammi taktak an si, asinan thlanglam ah cun Negro-pawl parah lungkimlonak tete a um lai.

Kum zabi 19-nak ah Iris miphun le Russia telin Europe ihsin America ih ra lut mi tamzet an um. German, Pole le Italian-pawl khal an tamzet, anmai tawngih an tawng theinak hmun tam zet a um. Pacific Rampawl ah China le Japan-pawl an thleng ih, tikap tluanah China-pawl in thil zuarnak le hnipuan sawpnakpawl an tuah, Japan-pawl khalin sumdawnnak an tuah ve. Hivekih

Leitlun Thuanthu Tawi

mitharpawl an ra luh tikah cozah a thin a phang. Curuangah, kum tin ra lut tharpawl cu tha le felfaitei an kilkhawi theinak dingah dan thar an tuah.

America Rampi cu zamrangzetin a thanglian zutzo mai ih, cetzungpipawl an sak vutvo mai; mawṭaw suahnakpawl khal then hnihah thenin an tuah. Mi pakhat in mawṭaw thilri pakhat cu ni khat sung rori ah a tuah theh ding an ti. Curuangah reilote sungah mawṭaw tamzet an tuahsuak lohli thei. Mawṭaw thilri lo khal thil dang tampi an tuah thei ih, thil man a awl deuhdeuh a si mai. Culaiah an tuahsuak mi thilripawl zuarnak ding lamah harsatnak a um ih, hnaṭuantupawl hrang khalah hnaṭuan man nei nawn lo le, ṭuan ding nei lo vekin an um; a buaithlak nasa. Leitlun huapih mifimthiampawl cun hi harsarnak tifeldan ding lamzin an hawl ciamco.

America Rampi cu leitlun ih thilri suahnak Rampawl lakih ropi bik le lian bik a si. Thlanglam America ah khuahlan miphunpawl ihsin irhsuak Spain le Portugal-pawl ih uk mi ramthenpawl tampi an um, asinan, cui ramthenpawl cu America Rampi vek cun huham an nei ve lo. Cui sapbaiah America Rampi in upa vekih a zoh cu thlanglam ramthen tetepawl in an ngaih lo. Cui ramthenpawl lakih a tum bik mi Ram pahnih cu Brazil le Argentina an si ih, an Ram ah thlaicinnak ram tha, ṭilva vulnak tha le thil dangdang tuahnak ding khalih ramtha tampi a um ruangah Ram lian ding an si hrimhrim.

America cu Europe lamih buainakpawl ah a tel ve dah lo, asinan, khualtlawnnak le sumdawnnakpawl a ra thanso vivo tikah cun mahte ih um a awl nawn lo.

Leitlun Thuanthu Tawi

WW-I ah America Ram cu a tel lo nan, Ralpi a reh tikah America president Wilson in ram tin pawlkawm cu din dingin duhnak a nei. Asinan inn a ra thlensal tikah parliament member-pawl in amah cu an rak duh nawn lo. Kum 1941 ah Germany rualpi tha Japan in

Abraham Lincoln

Leitlun Thuanthu Tawi

America cu a do tariai. Cui Ralpi a cem tikah America
Rampi in *United Nation* thawn remdaihnak an tuah.

Nithla. America Rampi England ihsin a suak 1776
America Ram sung doawknak 1860-1865
America in Leitlun Ralpi ah a rak el 1941

.....

BRITISH RAMPAWL

Leilung pumpi zuk kan zoh asile, British-pawl neih mi ramthen a tamzia kan hmu mai ding. Khuahlan ah cui ramthenpawl cu British Empire (*British Ramuk*) tiin an ko ih, leitlun Ram tampi cu ram dang ihsi va uk (*colonized*) an si. Culaiah mahte ukaw Ram khal an rak um ve ih, Ram hrekkhat cu Britain ihsin thlah mipawl in an va uk.

Khuahlan bik mi, mahte tukaw Ram (*Dominion Ram*) cu Canada a si ti Canada thuanthu pakhat ah a um. Tuini ah cun Canada cu America thawn ramri saupi nei, a kuzet mi sangvut le thlaici a phunphun cinnak hmunram kaupi, ticawmpawl le Saint Lawrence Tivapi ihsin British Columbia tupi le a sang zet mi tlangtluanpi tiang an si.

Khuahlan ah Canada cu France ih uk mi Ram fate, Saint Lawrence tivakap ih khawte a rak si. Cuihleiah hramlak ih khawsa Red Indian-pawl le ramtawi hrekkhatpawl khal an rak um. Cuihnuah France le England an doaw ih, Canada cu Mirangpawl in an la. British-pawl khal hmunrawnpawl ah an ra thleng. A tir lamah cun a hlanih rak um cia miphunpawl thawn an buai theu, a hrekin London ih thupek mi cu ngai in Canada cu uk an duh. Neta lamah siangpahrang nu in Canada ih umdanpawl thlingthla dingin mithiam pakhat a thlah.

Anih cun a rak um cia mipawl hril mi anmai parliament thawn Canada cu uk theinak pe dingin a dil.

Leitlun Thuanthu Tawi

Hi ruahnak thar ihsin Canada ti mi Ram pakhat a suak. Kum 1914 ihsin 1939 tiangih cang mi leitlun doawknakpawl vekih doawknak ah England in bawmnak a tul asile Canada in a bawm. Curuangah Canada cu khui Ram hmanih uk si lo, mahte ukaw hmaisabik Ram (*Dominion Ram*) a si.

Canada sangtu ih *Dominion* Ram cu Thlanglam Africa a si ih, annih cun thuanthu danglamdeuh an nei. India fehnak tipar lamzin an hmuh hnu reilote ah Thlanglam Africa zim ih um, *hook* zim ah Dutch-pawl an um thawk. Kum zakhat a rei hnuah Dutch kut ihsin Mirangpawl in an la. Cupawl lakih hrekkhatpawl cu a sung thuknak lamah lutin zohman thlen hrih lonak hmunpawl ih um dingin an hril. Hramlak ih mi do thiam, a rak umcia miphunpawl thawn doawknak tamzet an nei. Mirang le Dutch karlak khalah buainak tamzet le doawknak a um. Neta lamah Britain ih rak um cia miphunpawl cu mahte ukawknak a pe. Mirang

British Thantar

Leitlun Thuanthu Tawi

le Dutch-pawl cu Africa Thlanglam Ram ah an um thlang, cuticun Thlanglam Africa Ram a ra suak thawk. Australia khal cu *Dominion* Ram a si ih, an thuanthu a danglam zet. A hmaisabik ah Mirang khualtlawng vakvaipawl in pangparpawl mawinak cu an duh zet ih, an va feh ih, an umnak hmun cu *Botani Tikel* tiin an ko. A rei hlanah cui hmin cu thil tha lo lamah a cang. England ih um suamhmang thawngtlapawl cu an hmuh suah mi cui tikel ah hremnak pe dingih an thlah ruangah a si.

Cuihnuah Australia ah zalenzetih um duhtupawl an ra um thawk ih, tikap ihsin tlangzim tiang an la vivo. Tuukhaltu dingpawl cu hmunrawn lamah an feh ih, a hrek cun nelrawm lam an pan thung; a hrek lala in sui an lai. Neta lamah tikap tluanah khawpipawl an ra suak ih, Australia cu a ra thangso. Parliament member-pawl ih bawmnak in an ukaw khawm. Kum 1901 ah *colony* Rampawl kawmaw in Australia Ram a ra suak thawk.

Australia thawn peng thawng tampi a hla mi Dominion Ram pakhat cu New Zealand a si ih, ram nuam ngaingai a si. A sangzet mi vur tlangtluanpawl le tivapipawl thawn a tha zet mi nikhua an nei. Cutawk ah cun Mirang le Scotland miphunpawl an va um. A tir lamah a rak umcia miphunpawl Maorit-pawl thawi doawknak malte a um ih, netalam ah an rualremawsal. New Zealand ah thlaici cinnak hmun tamzet a um. New Zealand ihsin a suak mi tuuhmul, thawphat, *apple* le thil dang tamzet cu England ih a lut nasa.

India khal Dominion Ram a si ve. British-pawl cu sumdawnnak kawmpuni lamin India Ram ah an thleng thawk ih, cuihnuah India cu an la. Asinan, India Ram

Leitlun Thuanthu Tawi

zate cun an la thei lo, ramthen tamzet cu British cozah thawi rualremnak tuah in, India siangpahrang fapapawl in an uk. A thawk lamah India cu Mirangpawl in an uk ih, 1947 ah British parliament in India mipipawl cu mahte ukawk can a thleng thlang tiin a relcat. Hindu tamsawn umnak India Ram le Muslim-pawl umnak cu Pakistan Ram an si. Tiho (Sri Lanka) Ram khal Dominion Ram a si ve. Kum 1971 ah Pakistan Ram ihsin Bangladesh Ram a suak.

Nithla: Mirangpawl in Canada an la 1759

Canada ah mahte ukawknak a thawk 1839

Africa Hook zim Mirangpawl in an la 1814

Australia ah Mirangpawl an thleng thawk 1788

Thlanglam Africa Ram 1909

Australia Ram 1901

India, Pakistan Dominion Ram ah a cang 1947

Sri Lanka Dominion Ram ah a cang 1948

Bangladesh zalennak puan 1970

:::::

Bung 33

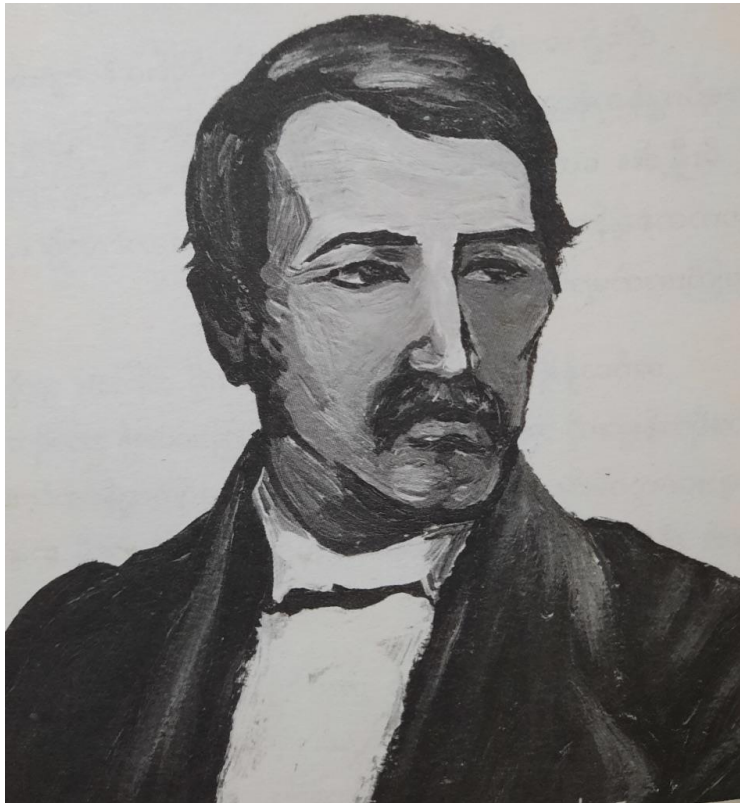
AFRICA

Tuisan ah cun Cairo ihsin Capetown ah vanzam in ni khatih thlen theih a si zo. Asinan, khuahlan ah cun Africa ah zianghman a um lo ti'n an rak thei. Dinmun a sangzet mi nitlaknak Rampawl, a sauzet mi tivapawl, a kauzet mi ticawmpawl le cui hmunih a um mi miphunpawl thuhla zianghman an rak thei lo. Kum 1296 ah Portugal-pawl cun India lam tipar fehnak an thawk ih, Africa tikap ah ralhmun tla an sak ih, Dutch-pawl khalin Keptown ah ralhmun an sak ve. Asinan, a sunglam cu zohman an feh thei hrih lo.

Cuihnu ah Mirangpawl in Kapetown cu Dutch-pawl kut ihsin an la ih, Mirang tamzet an ra um. Nuamteten Mirang le Dutch-pawl cu a sunglam thuknak ah an lut thawk. Thlaicinnakpawl an tuah, cuihnu ah thlanglam ihsi ra thawn mi Bantu miphunpawl thawn an do-aw theu.

Culai ah Africa, a lai le saklampawl ah Arab sal sumdawngpawl an um ih, sal in sumdawnnak an tuah. Annih cun khuapawl meisa in an ur, mipapawl cu sal ah an kai. Neta lamah meithal le zianpawl an phur ih, cutawk hmunih khaw hruaitu upapawl hnenah salpawl thawn an thlengaw.

Leitlun Thuanthu Tawi

David Livingstone (1813-1873)

England ih um mi tampi in hi thuhla an thei tikah African-pawl hnenih Pathian thu sim le zirh dingin mi tamzet an thlah. Hi Pathian thusimtupawl cun Africa ih sal sumdawnnak ih thatlozia le siatnak nasazet a thlen mipawl cu an inn lamih an sungkuapawl hnenah ca in an theihter.

Pathian thusimtupawl lakih hminlar bik pakhat cu Scot miphun David Livingstone a si. Amah cu mifarah a si ih, sibawi hna a tuan thawk. Cuihnu ah Pathian thu sim

Leitlun Thuanthu Tawi

dingin Africa ah a ra feh ih, ramthar hawlnakin a can a cem. A khualtlawnnak lamhla zetah cun a thilri phurtupawl cun a thilripawl cu an lu parah suangin in an thlun.

A cancan ah Livingstone cun Simbard tiih kawh mi cawpa cu a to theu. Anih cun Zambizi Tivapi le a rak umcia miphunpawl ih *an awn mi meikhu* tiih kawh mi Victoria tlaserpawl a hmu. Livingstone cun sal sumdawnnak thuhla a tawnteh mipawl cu simsal dingin England ah a kirsal.

Cuihnu ah cozah cun cutawkih fehsal dingin amah totho an thlahsal. Anih cun Nyarsah ticawm le Tankanya ticawm cu a va hmu, cui hmun ah cun a thi hngehnghe. A mipawl in a thinlung cu cutawk ah an phum ta ih, cui hmunah cun thlanlung an phun. A ruak lawngte England ah an phursal ih, ropizetin an phum.

Livingstone cun Africa a khualtlawnnakpawl ihsin Africa cu a danglam zet mi Ram a si thu a langter tam zet. Mi tamzet in a dung an thlun, cupawl lakih a danglam bik mi cu Stanley a si; amah cu David Livingstone ih rualpi a si.

Europe Rampawl cu an hmuhsuah mipawl (Africa Ram) in an thinglung a la zet. Annih cun sal sumdawnnakih tel an duh ih, sal sumdawnnak ih len an duh ve. A rei hlanah Africa ih hmun tam zet cu Europe Rampawl an thenaw ih, mah le Ram co mi ciar va uktu ding khal an thlah. Sumdawngpawl in saiho le thil dangdang hmangin sum an dawng ih, thlai cingtipawl in a satnak ramthenpawl ih cin theih mi kawfi, thurban, patpar le cacao kungpawl an cing.

Leitlun Thuanthu Tawi

Tlangleng zinpawl an buah, cazirnak tlawng le biak innpawl an sak. Sizungpawl an din thawk ih, sibawipawl in hardamnak lam le mina kilkhawidanpawl an zingzawi. Cutawk hmun thleng hmaisa Mirangpawl cu an thi tam zet. Asinan, tu ah cun ziangtiuh um ding ti an thei thlang. Ram dang ih si an va uk mi hmun tamzet cu Mirang thlaicingpawl le sumdawngpawl malte lawng an um. A tamsawn cu African-pawl an si, British le Dutch-pawl an ra um thawk ih, Thlanglam Africa ah Mirangpawl an ra tam deuhdeuh. Annih cun parliament lairelnak hmangin an ukaw. An Rampi cu tu ah cun Thlanglam Africa Rampi ti'n an ko.

Mirangpawl telin Africa ah miphun dang pakhat khal an ra thleng leh lala, cupawl cu Arab sal sumdawngpawl an si. Asinan, sal ih sumdawnnak cu tu ah cun a cem thlang. British tidai lam ralkap cu Tipi Sen tan in Arabia ih feh mi salpawl phurtu lawngpawl cu an rak zohhhiah.

Cuihnuah Africa ah India phunhnampawl an um. Annihpawl cun Africa nisuahnak lam ihsin an ra. Kenya cu tan in, Uganda ih feh mi tlangleng lamzin buah an bawm. Khaw tinah India dawr le bazarpawl hmuh ding an um vivo. Thlanglam Nitel khua khalah miphun dangpawl hna ùansaktu India-mi an um thotho.

Tuini Africa cu nasatuk le zamrangzetin a thlengaw, mawṭaw lamzinpawl le tlangleng zinpawl ṭha tukin an buah tlunah vanzam ṭumnak khal a cangkang tuk zo. Negro-pawl cu hmun tinah tlawng an kai. Mirangpawl ih ca le fimthiamnakpawl an zir.

Leitlun Thuanthu Tawi

Nithla: Berlin Conference thurel vekin Africa Ram cu
Europe rampawl an zemaw (1884-1885)

.....

Leitlun Thuanthu Tawi

Bung 34

RALDAIH HNU IH LEITLUN

Kan umnak leilungpi hi a lehnak ding harsa zet mi thusuhnakpawl in a khat ti sehla a soal lo ding. Ram uktupawl le hruaitu tampi khalin cui thusuhnakpawl lehnak ding an hawl rero lai.

Hi cabu sungah raldoawknak le ral thuhla tampi a tel. Rampawl cu cozah pakhat hnuaijah ra thangso in, an cak vivo. England, France, Spain le Russia vek Rampawl ih khatlam ah Germany Ram ah an rak finaw ve. Italy khal cozah pakhat a ra si ve thlang. WW-I laiah khan Ram hrekhatpawl in anmahte cozah an din cio ih, anmai Ram ciar an duhtawkaw cio; thanso le len khal an duh in, an tum thluh. Cuitlunah sumdawnnak lam khalah hlawhtling in, huham neih an duh. Anmai ram sung lawngah si loin va ukneh mi ram dangdang neih khal an heheuh thluh. An kiangkap rampawl cu an nahsik. Hi mipawl ruangah a si tuihlan ah khan tu le tu doawknak a rak suah cingcing!

Curuangah 1919 ah raldoawknakpawl kham thei dingin ram dinkhawm ti mi pawlkawmpi a ra suak. Cucu ram hruaitupawl in an ram ih buainakpawl relfel theinak pawlkawmpi a si. Asinan, ram cak le thiltithe i zet America a tel ve lo. Germany le Japan khal an thil dil mipawl an ngah lo ruangah an suaksal.

Leitlun Thuanthu Tawi

United Nations Emblem

Cuihnu, 1939-1945 ah doawknak a suak lala. America, Soviet Russia le Britain Rampawl cu Ram thiltitheh le huham nei ah an ra cang. Cutikah, ram khat le ram khat doawknakpawl kham dingin le hmailam canih remdaihnak kilkhawi dingin *United Nations (UN)* cu 1945 October 24 ah United States, India, United Kingdom, France, Brazil, Soviet Union, Mexico, Canada, Australia, Turkey le a dang rampawl in an din. An pawlkawm sungih rualremnak a um asile remdaihnak lamah ruahsannak a um ih, an elaw, an remaw lo asile, hmailam can cu a se ding, khua a thim ding a si.

Buainak dang pakhat cu cetlam thansonak ruangah thilri a phunphun le thlaicinnak lam cu nasazetin a

Leitlun Thuanthu Tawi

ṭhangso, let tãpi in an ṭansuak mai. Asinan, cet le thiamnak dangdang hman a tam tikah mi tãpiin hnaṭuan an nei nawn lo, *hna ṭuan nei lo buainak* a suak. Hihi mithiapawl in a tifeldan ding lamzin an ngaihtuah nasa. Cetlam ṭhangso rampawl khalah hnaṭuan thar an hawl rero. Cozahpawl in ram dang ihsin lut thilripawl cu siah tamdeuh la in, an zuar khawng. Cu mi cun buainak pawl cu a tifel thei lo. Asinan, buainak cu beidawnthlak lawmmam cu a si lo.

Hi cabu ih um mi thuanthupawl kan zohsal tikah khuahlan ah mipawl in harsatnak a phunphun an rak tawng. Relfel theih lo mi buainak khal a tãpi. Rampawl an hung ṭhanso vivo thu le ukawkdan dangdang thuhlapawl tãpi'n thei bet vivo sehla, santhar minopawl hrangah a ṭahnem zet ding.

November 5, 2021